

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**ГЕТЬМАНЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ: ІСТОРИКО-
ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 13-441 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньо-професійної програми

«032 Історія та археологія»

Гетьман Юлія Володимирівна

Керівник: к.і.н., доцент Цибуленко Л. О.

Рецензент: к.і.н., доцент Геринбург О. В.

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Гетьманщина 1657-1664 рр.	10
1.1. Формування І. Виговським нової геополітичної конфігурації стосунків.....	10
1.2. Географія внутрішнього конфлікту в Гетьманщині.....	13
1.3. Переорієнтація І. Виговського на союз із Польщею та війна з Московією.....	16
1.4. Крах козацької єдності, розкол Гетьманщини.....	21
РОЗДІЛ 2. Формування нової військової конфігурації в Україні з приходом П. Дорошенка до влади	31
2.1. Географія війни з Польщею за незалежність.....	31
2.2. Союз із Кримським ханством.....	34
2.3. Перехід під протекторат Османської імперії.....	37
2.4. Крах союзу з Туреччиною, розгортання московської експансії	39
РОЗДІЛ 3. Гетьманщина та наступ Московії на Південь	45
3.1. Географія першого і другого Кримських походів.....	45
3.2. Географія Азово-Дніпровських походів 1690-1699 рр.	49
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	60
ДОДАТКИ	65

ВСТУП

Актуальність теми визначено тою гострою політичною ситуацією, що склалась у сучасній Україні. Політичний розбрат, боротьба за владу в середовищі нової еліти, гостре протистояння влади і суспільства привели Україну до війни з Росією. Ця війна особливо загострила питання самоідентифікації та єдності суспільства й еліти, що виступають запорукою досягнення поставлених завдань. Проблема розриву спільності між соціальними групами і групова ворожнеча еліт призводила і призводить до поразок української нації на шляху виборювання незалежності та суверенітету.

Не менш гострою ця тема залишається й у суспільній свідомості українського загалу, для якого є притаманним орієнтація на два табори цивілізаційних сил – Заходу і Сходу.

На ниві наукових дискусій проблема розколу національних сил часів визвольних виборювань надзвичайно гостро постає саме в контексті визначення правильності обраного вектору орієнтації і ступеню інтегрованості в той чи інший політичний організм. В цьому контексті одним із аспектів є розгляд географії подій, що відкриває процес у геополітичному протистоянні, демонструє регіональну специфіку та характер військових конфліктів на зовнішньому периметрі та в громадянському протистоянні.

Мета дипломної роботи – визначення географічних факторів військово-політичного розвитку українських земель у 1657-1699 рр.

Відповідно до поставленої мети визначено **ключові завдання**:

- окреслити геополітичні вектори зовнішньої стратегії І. Виговського у контексті формування державної доктрини постхмельницької України;
- розглянути географію розгортання внутрішнього громадянського і старшинського протистояння у громадянську війну;

- простежити динаміку загострення і географічні простори військово-політичного та соціального протистояння в Україні;
- визначити вплив Польщі та Росії на внутрішні процеси Гетьманщини;
- показати географію бойових дій проти Польщі й Московії П. Дорошенка;
- визначити вплив геополітичного фактору на формування конфлікту в Україні часів гетьманування П. Дорошенка;
- розкрити динаміку географії військової експансії московсько-козацьких сил;
- розглянути географію військових операцій у ході воєн з Кримським ханством та Туреччиною.

Об'єктом дослідження обрано історію національно-визвольних змагань українського народу другої половини XVII ст.

Предметом дослідження є географічні фактори політичної та військової історії.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України, де формувалась козацька держава та суміжні державні формування, котрі безпосередньо були задіяні у конфлікті: Московське царство, Річ Посполита, Туреччина і Кримське ханство.

Хронологічні межі охоплюють період 1657 р., коли розпочалось гетьманування І. Виговського і в Україні у повному обсязі розгорнулися деструктивні процеси внутрішніх та зовнішніх викликів і 1699 р., коли завершилася епоха поразок Московської держави і вона розгорнула широкомасштабний наступ на Туреччину і Крим, повністю використовуючи військовий потенціал України.

Ступінь наукової розробки теми. В сучасній історіографії питання Руїни було одним із найскладніших для вивчення. Російська історіографія взагалі виводила цю проблему за межі офіційно визнаного возз'єднання і розглядала наступні події як зрадницьку позицію окремих гетьманів,

приділяючи увагу виключно діям Б. Хмельницького до укладання переяславської Угоди [19, с. 6].

Українські історики імперської доби більшою мірою торкалися Хмельниччини. Але в оцінках Руїни мали суттєві розбіжності. Так, Бантиш-Каменський, М. Костомаров негативно ставилися до політики гетьманів, які орієнтувалися на Польщу. На відміну від них В. Антонович, М. Драгоманов, В. Липинський позитивно оцінювали державотворчу діяльність І. Виговського [19, с. 62-63].

Критика послідовників Б. Хмельницького чітко простежується й у трьохтомному виданні про козацтво Д. Яворницького, де він виводить концептуальну оцінку подій як розкол через тяжіння широких мас до Росії і чвари у козацькій верхівці і духовенстві через залучення до влади та суперечки поспільства із козацтвом і козацтва зі старшиною [48, с. 167-169].

Радянська історіографія чітко визначала період після Хмельниччини як період історії України – складової Росії. У багатотомній «Всесвітній історії» спробу І. Виговського відновити союз із Польщею було чітко визначено як зраду українського народу [13, с. 199]. У фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія Української РСР» ця доба чітко визначалася як спільна боротьба українського і російського народів проти агресії Польщі та Туреччини [24, с. 76-100].

Українська історіографічна спадщина чітко виводила період Руїни як продовження визвольної боротьби українського народу. М. Грушевський визначає нову епохи після смерті Б. Хмельницького як генетичне продовження процесу боротьби українського народу за свої права [16, с. 14-23]. Н. Полонська-Василенко, розкриваючи період Руїни, глибоко характеризує роль різних гетьманів у спробі продовження справи Б. Хмельницького на розбудову української держави [37, с. 37-38, 43-45].

Окреме місце посідає робота В. Голобуцького, де у радянські часи всебічно висвітлювався період Руїни як спроба правлячої верхівки

української держави незалежної зовнішньої політики, що, правда, не було сприйнято народними масами [14, с. 415].

В умовах розбудови незалежної держави ще деякий час зберігалася пострадянська концепція визначення характеру періодів визвольної війни [21, с. 237-244]. Дуже швидко їй на зміну прийшла радикальна концепція, в котрій гіпертрофовано висвітлювалися саме сторони боротьби з Москвою. В працях Ю. Мицика [30] та Р. Мотузки [29] акцентовано увагу на військових поразках московських військ у війні з Україною як трохи не головне досягнення й аргумент правильності обраного шляху.

Питання просування Туреччини на землі України та Росії на Південь і боротьба з Кримом та Туреччиною залишається досить актуальним. Московська історіографія розглядала цю проблематику в контексті воз'єднання і спільної боротьби проти турецько-татарської навали, початком чому стала Переяславська угода Б. Хмельницького [19, с. 6].

Українські історики імперської доби, більшою мірою, торкалися саме проблематики спільної боротьби зі світом ісламу. Розкриваючи події цього періоду вони акцентували увагу на участі у діях московської армії українських козаків, але виключно через «мазепинську» проблематику, як то М. Костомаров [27]. Проте, існували і відмінності в оцінках ролі різних гетьманів у залежності від їх орієнтованості на союз із Кримом та Туреччиною [19, с. 62-63].

Критика послідовників Б. Хмельницького чітко простежується й у трьохтомному виданні про козацтво Д. Яворницького [47, 48], де він виводить концептуальну оцінку подій як розкол через тяжіння широких мас до Росії і чвари у козацькій верхівці і духовенстві через залучення до влади та суперечки поспільства з козацтвом і козацтва зі старшиною [47, с. 167-169].

Важливим доробком у дослідженні історії Росії на межі XVII-XVIII ст., коли вона увійшла в нову фазу свого розвитку, зробили московські дослідники. Аналіз формування нової держави став важливим

компонентом досліджень. Вже В.О. Ключевський [25, 26] визначав його як етап зародження нових форм суспільного розвитку та державних пріоритетів. В основі цих процесів він виділив декілька ключових компонентів: перетворення провінційного руського православ'я в головного зберігача дійсних християнських цінностей та вселенського лідера, встановлення союзу з Польщею для боротьби із головними ворогами – Швецією, Туреччиною і Кримом [26, с. 276-277, 342]. С.М. Соловійов теж характеризував порубіжжя XVII-XVIII ст. як епоху підготовки до глобальних перетворень, спрямованих на зміни, просвітництво та захист віри [40, с. 202].

Радянська історіографія означений період характеризувала як епоху активізації Росії на західному і південному напрямках, де вона прагнула реалізувати свої нові пріоритети, спрямовані на інтеграцію правлячої верхівки у західний світ як рівноправного суб'єкту. Офіційна московська історіографія бачила в Запорозькій Січі форпост боротьби з татарами та осередок антифеодальної боротьби [13, с. 181-182, 199, 654].

При висвітленні Росії кінця XVII ст. актуалізувалась роль царя Петра I, реформи і політика якого, на думку М. Павленка, «вивели Росію на шлях прискороного економічного, політичного і культурного розвитку». При цьому згадувались виключно росіяни, а роль українського козацтва, наприклад, ні в Дніпровському, ні в Азовському походах, навіть, не згадувалась [32, с. 4, 23-26].

У фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія Української РСР» ця доба чітко визначалася як спільна боротьба українського і московського народів проти агресії Польщі і Туреччини. В ній визначалась виключно позитивна роль Московської держави для процвітання України та привнесення на її землі всього прогресивного. В той же час було задекларовано, що успіхи Росії були зумовлені союзом українського і московського народів [24, с. 5-6, 76-100].

На позиції спільності московсько-українських інтересів та другорядності України залишається і сучасна московська історіографія. Вона визначає, що для Росії головними були три завдання. По-перше, зламати бар'єр до Балтійського моря, по-друге, зупинити польську агресію та воз'єднатися з Україною і Білорусією, по-третє, зупинити агресію турків і татар [31, с. 5].

У цьому ж ключі розкривають історичні події кінця XVII ст. роботи зарубіжних українських істориків, таких як Д. Дорошенко [19], Б. Крупницький [28] та Н. Полонська-Василенко [37]. Вони підходять до історії України цього періоду як до, власне, східноєвропейської проблематики. Н. Полонська-Василенко, розкриваючи період, глибоко характеризує роль гетьманів у спробі продовження справи Б. Хмельницького на розбудову української держави в союзі з Кримом і Туреччиною [37, с. 37-38, 43-45].

Зі здобуттям незалежності не тільки активізується історичне дослідження, а відбувається позбавлення старих радянських штампів у вивченні українського минулого. Загальноісторичні доробки провідних українських вчених В.Ф. Верстюка, О.В. Гараня, Я.Д. Ісаєвича, М.Ф. Котляра [22, 23], О.Д. Бойка [9], Н. Яковенко [49] розкривають процеси на теренах України з позиції національної історії. В спеціалізованих дослідженнях О. Апанович [4-8] та М.Ф. Котляра [36] розкривається у контексті геополітичного протистояння світових держав військова діяльність гетьмана П. Дорошенка. В дослідженнях С.О. Павленка [33, 34] та Д.В. Журавльова [20] показується історія України кінця XVII ст. через призму політичної діяльності гетьмана І. Мазепи, якого вони визнають однією з найвидатніших постатей української історії.

В сучасній історіографії питання ролі козацтва у забезпеченні просування Росії на Південь і боротьба з Кримом та Туреччиною

залишається досить актуальним. У роботі В. Сергійчука [39] розкривається участь козаків у боротьбі Росії проти Туреччини.

Попри глибину розробки теми в ній аспекти історико-географічного характеру розрито в суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних характеристиках.

Джерельна база роботи складається з Літопису С. Величка [1], у котрому виведені матеріали боротьби козацтва за свої вольності та угод [2, 3] в яких визначався статус козацького державного утворення.

Теоретико-методологічну основу роботи складають принципи історизму й об'єктивності, що дозволяє простежити гносеологічні корені конфліктів у об'єктивній реальності дій інтересів різних держав, правлячих старшинських угруповань та козацьких формувань і груп і розглядати події з позиції історії України, а не пріоритетів західного чи східного векторів.

Для вирішення цієї задачі було використано методи загальнонаукові – (історичний і логічний, методи аналізу, синтезу) та спеціальнонаукові – порівняльний, типологічний. При висвітленні історико-географічних аспектів використано метод історико-географічних зрізів, що дозволило розглянути вузлові моменти у розвитку об'єкту, при проходженні яких відбувалися якісно нові зміни основних його характеристик.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали роботи може бути використано при підготовці лекцій і семінарських занять відповідних курсів, уроків, рефератів та доповідей з історії України.

Структуру роботи обумовлено характером і змістом, метою й завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (49 найменувань) і додатків загальним обсягом 75 сторінок, де 58 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ГЕТЬМАНЩИНА 1657-1664 РР.

1.1. Формування І. Виговським нової геополітичної конфігурації стосунків

Під царську опіку Україна вступила, сподіваючись на захист і військову допомогу у війні з Польщею. Головним змістом Переяславської угоди був московсько-український військовий союз, а метою угоди – оборона всіх українських земель від Польщі. Вважалося, що при збереженні цього договору без змін, Україна отримувала разом із Білоруссю можливість остаточно зламати опір Речі Посполитої і визволити всі свої етнічні землі від польського панування. Росія здобувала вихід до Балтики, Азовського та Чорного морів. Обидва учасники союзу значно посилювали свої зовнішньополітичні позиції у Європі (див. додат. 1), після чого могла б визволитися ціла низка південнослов'янських та західнослов'янських народів від турецького та австрійського панування [12, с. 106].

Смерть гетьмана Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. і обрання гетьманом спочатку Ю. Хмельницького, а потім І. Виговського не змінили складний статус Гетьманщини у міжнародному «розкладі» (див. додат. 3). Відверто ворожі дії Москви змушують І. Виговського кардинально поміняти зовнішню політику України. Відновлюється союз з кримським ханом, а 16 вересня 1658 року було підписано Гадяцький трактат з Річчю Посполитою [37, с. 37-38]. Останній мав у цілому рівноправний характер і в перспективі вів до створення Речі Посполитої «трьох народів», тобто до Корони Польської та Великого князівства Литовського приєднувалася Україна під назвою Великого князівства Руського [2, с. 19].

Проте, це докорінно змінювало співвідношення сил між східноєвропейськими державами та геополітичну ситуацію в регіоні. Звичайно, що політичні кола Московщини не бажали миритися з втратою

такого важливого союзника як козацька Україна у боротьбі проти реальних і потенційних противників, якими для неї були Річ Посполита, Османська імперія, Швеція і Кримське ханство.

Своєрідну позицію у цих подіях займала Річ Посполита, яка вела щодо України подвійну гру (див. додат. 2). Коли восени 1658 р. знов мали відбутися польсько-московські переговори у Вільно для укладання, так званого, «вічного миру» до однієї з численних інструкцій польським комісарам був включений і такий пункт: «Україна після укладення вічного миру між королем, Річчю Посполитою і царем, государем Московським повинна залишатись при Речі Посполитій як провінція, що належить Короні Польській» (див. додат. 2) (це при тому, що у Гадяцькому трактаті говорилося зовсім протилежно – про перетворення України-Гетьманщини у Велике князівство Руське [2, с. 21]).

Московщина змушена була підписати мирний договір зі Шведським королівством (м. Валісар, 20 грудня 1658 р.). Текст цієї угоди підтверджував, що із зовнішньополітичної альтернативи – балтійської чи української – московський уряд вибрав напрям на завоювання українських земель. У даному випадку Московська держава не могла проводити війну на два фронти (див. додат. 4) і, щоб продовжити боротьбу за «зібрання всіх руських земель», відмовлялась від подальшої війни зі Швецією за вихід до Балтійського узбережжя.

Саме після укладення Валісарського договору для панівних кіл Речі Посполитої стає зрозумілим, що проблема повернення України знову повинна стати головним питанням її зовнішньої політики. А тому Річ Посполита, щоб мати змогу воювати один на один з Московською державою, теж укладає перемир'я зі шведським королем Карлом X Густавом [44, с. 86-88].

Проте, шведська військова загроза поступово підштовхувала поляків і московитів до сепаратних мирних переговорів, що передбачали

б розподіл сфер впливу над Україною і унеможливили б зростання впливу Швеції в балтійському регіоні.

Іван Виговський був талановитим організатором державності в різних сферах життя: адміністрації, війську тощо. Він намагався продовжувати і розвивати далі державні, політичні, міжнародні починання і звершення Богдана Хмельницького. Гетьман Іван Виговський зберігав провід над усім козацьким військом – збройними силами України [5, с. 24].

Гетьманом Івана Виговського обирали тричі. Уперше – 23-26 серпня 1657 року в Чигирині на старшинській раді. На ній Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького, відмовився від гетьманської булави. Виговський запросив запорожців, до Чигирин на Генеральну раду, але вони бажали, аби ця урочиста акція відбулася за традицією в Січі, або десь на нейтральній смузі, на річці Солонці під Лубнами або у Києві [42, с. 139]. Нарікання серед козаків на невідповідність Чигиринської ради традиціям примусили Виговського призначити нові збори.

Через два місяці 15 (25) жовтня 1657 року в Корсуні скликали загальновійськову генеральну раду. Корсунська рада підтвердила гетьманство Виговського. На раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороддя, Молдавії, Волощини. Було оформлено союзний договір зі Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. У переговорах зі Швецією Виговський прагнув забезпечити Україні повну самостійність: визнати і оголосити Запорізьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий народ [7, с. 77-78]. Україна, наполягав І. Виговський, повинна стати такою державою, як Нідерланди або Швейцарія – дві республіки, яким Вестфальський мир, що завершив 30-річну війну в Європі, гарантував самостійність (див. додат. 1). Договір зі Швецією мав оборонний характер. Обидві сторони забезпечували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу. Але головною умовою було те, що Швеція мала визнати Україну вільною державою і обороняти її волю і незалежність [5, с. 24].

Територія нової держави зазначалася по річку Вісла (верхів'я), а від Литви до України мали бути приєднані Берестейське і Новгородське воєводства [11, с. 32] (див. додат. 5).

З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга між Случем і Горинню (див. додат. 2, 5), було укладено перемир'я [5, с. 25], а сама Польща, домагаючись повернення України, обіцяла їй широку автономію [11, с. 32].

За рішенням Корсунської ради було відправлено посольство до Москви, яке мало повідомити про вибори нового гетьмана і просити підтвердження царем на гетьманство Івана Виговського, а також про збереження козацьких прав і вольностей.

Виговськнй спочатку не хотів розривати союзу з Москвою, але він домагався, щоб вона ставилась до України як до рівноправної держави. Він також гостро виступав проти призначення царських воєвод в українських містах. Виговський домагався, щоб царський уряд тільки гетьмана визнавав репрезентантом найвищої влади в Українській державі.

Одночасно був поновлений Виговським союз з Кримським ханством і Туреччиною [5, с. 25].

1.2. Географія внутрішнього конфлікту в Гетьманщині

Цар не визнав обрання І. Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 року, котру однобічно висунула Москва. Відтепер українці мусили сповіщати її не після обрання гетьмана як обумовлювалось у цьому договорі, а перед тим, одержавши спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково у присутності царського представника. Тож з Москви направили окольничого Богдана Хітрова, який скликав нову козацьку раду для санкціонування влади гетьмана. Нова Рада відбулася 7 лютого 1658 року в Переяславі. Вона одностайно підтвердила обрання Виговського. Водночас йому довелося погодитися гетьману і старшині на призначення

воєвод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород [3, с. 26] (див. додат. 5). Україна повинна була приєднати до Московської держави Південну Білорусію зі Старим Биховим (див. додат. 4, 5), розірвати стосунки зі Швецією [11, с. 33] з якою Москва перебувала у стані війни.

Москва почала все брутальніше втручається у внутрішні справи України. Московські воєводи, що сиділи у Києві зі своїм гарнізоном, все нахабніше втручалися у внутрішньо українські справи, ігноруючи волю гетьмана Івана Виговського, прагнучи закріпитися у головних містах Гетьманщини [30, с. 16].

Кошовий отаман Яків Барабаш надіслав до Москви скаргу на Виговського де викривав його намір «зрадити і все військо Запорозьке православне... в неволю віддати». Позиція січового товариства повністю відповідала московським інтересам. А тому, незважаючи на наступні неодноразові заклики Виговського не надавати військової і політичної допомоги бунтівникам, уряд Олексія Михайловича належним чином оцінив переваги безпосередніх зносин із Запорозькою Січчю і визнав Кіш правомочним, суб'єктом українсько-московських відносин. Подальші події переконливо продемонстрували згубність даної ситуації для стабільності України [15, с. 117]. Загони Барабаша починають здійснювати наїзди на сусідні полки.

Наступним кроком на шляху ескалації напруження у відносинах гетьманського уряду з царем став похід в Україну белгородського воєводи, Г. Ромодановського, що розпочався: 13 червня 1658 р. Ромадановський відкрито підтримав Барабаша, надавши йому клейноди. Дана акція, а також події і чутки, що її-супроводжували, остаточно переконала українських політиків з табору Виговського у необхідності, пошуку взаємопорозуміння з польською стороною [15, с. 119].

Також скаргу на І. Виговського надіслав і полтавський полковник Мартин Пушкар, який теж марив про булаву [11, с. 32]. У скарзі

повідомлялося, що Виговський «лях» і замислив запродати Україну полякам. Такі ж гасла поширювалися і серед козацтва. Полтавський полк сусідив із Запоріжжям, і козаки полку були проникнуті його духом, а тому підтримали свого полковника [19, с. 54].

Врешті решт вони підняли повстання проти законного, до того ж тричі обраного гетьмана. Пушкар зібрав на Полтавщині у великій кількості так званих «дейнеків» – бездомних і безземельних наймитів, «гультаїв» – робочих людей з промислів (гуралень і буд), озброєних рогатинами, косами і киями. Загальна чисельність цієї голої досягла 20 тис. (див. додат. 5). Разом із запорожцями військо Пушкаря досягло 40 тис. [19, с. 56] Їх об'єднувала мета – помста старшині, заможним козакам, маєтки і садиби яких вони громили і грабували, а власників вбивали, До них приєдналися запорожці на чолі з Барабашем.

Важливо відзначити, що Виговський спочатку шукав мирного порозуміння з опозицією, казав, що не хоче проливати крові. Щоб протидіяти наступові заколотників, він вдався спочатку до блокади Запорожжя і Полтави, не допускаючи туди зброю і харчові припаси. На кордонах Запорожжя були поставлені Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький та Іркліївський полки, які мали наказ: кожного, хто прокрадався на Запорожжя, хапати і карати на смерть. Однак це не вгамувало повстанців. Повстання поширилося на все Подніпров'я. З 40 тисячами чоловік Пушкар і Барабаш виступили проти Виговського. Вони розбили надіслані гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина [5, с. 26].

Тоді Виговський мобілізував полки, в яких було 20 тис. козаків, приєднавши своїх нових союзників – татар, 40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм. Була взята в облогу Полтава, біля якої два тижні велися бої. 15 травня 1658 р. повстанці були розбиті, з їхнього боку полягло 15 тисяч, серед них і М. Пушкар. Барабаша повісили. Полтаву було спалено. Татари захопили багато людей в неволю [7, с. 82]. І попри наказ

Виговського відбивати бранців татари взяли величезний полон у 15 тис. У цілому в цій бойні Україна втратила 50 тис. [37, с. 38]. Виговський дозволив союзникам грабувати міста і села до м. Лубен і р. Сули [23, с. 186]. Запорожці на чолі з І. Безпалим втекли під захист московського війська, яке прибуло разом з воєводами, щоб стати залогом в Києві, Чернігові і Ніжині. Правда, воєводи злякалися і відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві [5, с. 27], розпочавши масовий терор проти населення не милуючи ні дітей, ні старих, поселення навколо Києва було зруйновано і спалено [11, с. 33; 43, с. 127].

Процес розвалу українського війська набув загрозливих розмірів через чвари старшини і різницю у поглядах на розвиток країни різних політичних кіл та верств населення. Після придушення антиурядових виступів і загибелі вождів опозиції на перший план виступають нові, хоч і дрібніші лідери, які були звичайними московськими маріонетками. Тут бачимо й Івана Безпалого, який оголошує себе гетьманом, якогось Силку, який проголошує себе наказним гетьманом, і ще деяких осіб [30, с. 16].

1.3. Переорієнтація Виговського на союз із Польщею та війна з Московією

Гетьман приймає рішення розірвати союз з Москвою. Виговського підтримала більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина, які добре розуміли антиукраїнську політику Москви. Це були найосвіченіші люди серед козацтва, прославлені в минулій боротьбі українського народу з поляками [19, с. 57].

Разом із цією старшиною стояло і духовенство, яке зі свого боку противилося домаганням Москви скасувати давній звичай обирати нового митрополита для Української церкви вільними голосами усіх архієреїв та підпорядкувати українську церкву московському патріарху.

Заможні міщани також стояли за незалежність України. Вони вже почали відчувати наступ Москви на магдебурію та інші їхні права [5, с. 26-27].

Виговський зі старшиною виступили з міжнародним маніфестом, пояснюючи причини, що призвели до повного розриву і війни з Москвою. Наприкінці маніфесту зазначалося, що не на українців випадає відповідальність за нову війну, що вже розпалилася, і, що вони «примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи» [5, с. 28].

Швеція, підписавши мирний договір з Московською державою, тим самим порушувала дипломатичні плани гетьманського уряду і позбавляла його надії на допомогу з її боку у боротьбі з московськими військами. Московський посол в Україні повідомляв московському цареві про те, як на звістку про шведсько-московський мир реагував один з найближчих сподвижників І. Виговського полковник І. Гуляницький: «...Шведський король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді» [44, с. 88-89].

Оскільки Швеція на той час припинила війни і формально замирилася з Москвою і з Польщею, Виговський зі старшиною вище православне духовенство з Київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз з Польщею, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої [5, с. 28].

Активним помічником гетьмана в цих заходах був Юрій Немирич [11, с. 33]. Немирич здобув блискучу, як на той час, європейську освіту. 1634 року Немирич повернувся в Україну. Брав участь (ні боці Польщі) у боях з росіянами під Смоленськом 1634 р., пізніше воював проти турків у війську Конєцпольського. Став лідером українських протестантів-соцініан (аріанське вчення), за що переслідувався урядом Польщі і в 1646 р. був засуджений до вигнання з країни. У 1655 р. присягає шведському королю Карлу X Густаву і активно приймає участь у війні

останнього в союзі з Ракоці проти Речі Посполитої. Після смерті Богдана Хмельницькі Немирич – права рука Івана Виговського. Він же був творцем знаменитого Гадяцького трактату. [41, с. 510].

Приборкавши Пушкаря, Виговський розпочав інтенсивні переговори з Польщею, й 16 вересня 1658 року в м. Гадячі заключено знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою. Гадяцький договір передбачав перебудову польської Речі Посполитої в федерацію трьох держав: Польщі Литви й України (див. додат. 5). Перший пункт договору постанов, що Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лиш особою спільного короля, усіма трьома спільно вибраного. Всі три народи мають спільними силами здобути береги Чорного моря й відкрити на ньому вільну навігацію. Вони мають взаємно собі помагати в війні, навіть проти Москви, якщо Москва не поверне забраних нею литовських і білоруських земель. На випадок згоди Москви з Польщею, Москва може бути прийнята, як член слов'янської федерації [2, с. 19-21].

Усі ці постанови були прийняті після довгих і завзятих суперечок. Українські депутати домагались, щоб до Великого Князівства Руського були прийняті ще воєводства Волинське, Белзьке й Подільське, себто всі західноукраїнські землі. Поміркувані українці умовили своїх більш гарячих товаришів не йти поки що так далеко, щоб не попсувати всієї справи, й згодитися на менші вимоги [19, с. 59].

Після укладання угоди з Польщею розпочалася війна Москви проти України. Війська, що перебували не її теренах з союзників у анти-польській боротьбі зразу перетворилися на окупантів.

Військовими силами України й Білорусі та частково Сіверщини керував полковник Іван Нечай (брат знаменитого Данила Нечая, зять Богдана Хмельницького). Він розгромив велике вороже військо під

Мглином та на Стародубщині. Глухівський Сотник Пилип Уманець оточив великі частини московської армії під Новгородом-Сіверським (див. додат. 5). На Лівобережній Україні, частково Сіверській, вів оборонні бої полковник Іван Гуляницький. Сам І. Виговський на чолі найкращої частини війська перейшов кордон і взяв в облогу Камінське, а союзні йому татари вчинили наскоки на Недригайлів та Царевоборисів. Однак Річ Посполита надала Українській державі тільки символічну допомогу, а кримський хан Мухаммед Гірей волів чинити тільки короткотривалі набіги.

Звичайно, у цей час йшов обмін посольствами, велися переговори, однак вони нічого не міняли у взаємовідносинах між державами. Красномовно про це свідчить звіт московських послів в Україні: Булгакова та Байбакова, які вели переговори з І. Гуляницьким, у січні 1659 року. Згідно з ним, козацький полковник дорікав послові, що цар Олексій «безпрестанеє войска свої на нас насилаєт і многіє места вижглі і висеклі...» [30, с. 17] Після цих заяв переговори з ним скінчилися. Українські ж послы, які були відправлені до царя з вимогою припинити втручання в українські справи, були заарештовані.

Московсько-українська війна ставала масштабнішою. Для вирішення долі війни в Україну було спрямоване величезне московське військо на чолі з князем О. Трубецьким. Його чисельність дехто оцінював у 360 тис., хоч насправді вона була меншою або 100 тис. [5, с. 23, 29]), або дещо більше чим 150 тис. [11, с. 35].

Ніжинський і Чернігівський полки під командуванням ніжинського полковника І. Гуляницького рушили до Конотопа. До Срібного вирушила частина московських військ під командуванням князя Семена Пожарського, який, розбивши прилучан, оволодів містом. Частина жителів Срібного була перебита, багато було взято у полон. 16 квітня 1659 р. Трубецькой підійшов до Конотопа, причому до нього долучився І. Безпалый з «зрадниками-козаками» [46, с. 136] (повстанці Пушкаря і

Барабаша). 21 квітня приспіла решта московського війська під командуванням князів Г. Ромадановського, С. Львова та Ф. Куракіна. Розпочалася майже двомісячна облога Конотопа [5, с. 29]. Невдовзі сюди стягнуто всі царські війська, що вийшли зі Слобожанщини [30, с. 18] (в тому числі і слобідські козацькі полки). В ході облоги Конотопу московські війська втратили 10 тис. [18, с. 342].

Успішна оборона Конотопа дала змогу Виговському виграти час і зібрати досить велике військо, яке разом з невеликими відділами сербів, молдаван, поляків та німців нараховувало близько 60 тисяч. З них Виговський зміг зібрати свої сили: козацькі полки (16 тисяч). До них долучалися наймані війська – сербів, поляків, німців, волохів (кілька тисяч), а також польські корогви під проводом Андрія Висоцького [18, с. 29], що у цілому становило 5-6 тис. [46, с. 90]. Добився гетьман і того, що сам хан Махмет-Гірей із 40-тисячною (30-тисячною [41, с. 79]) ордою вирушив йому на підмогу [30, с. 18; 5, с. 29].

Реальна ситуація, що склалася в Україні характеризувалася наступними ознаками. Запорожці були на боці Москви. І. Сірко Вінницький полковник (1658-1660 рр.) – не підтримав Виговського [18, с. 754]. Значна частина козацтва зайняла скриту нейтральну позицію. На бік Москви перейшли козаки під проводом І. Безпалого. Паралельно з розвитком союзу з Польщею І. Виговський направляє посольство до Стамбула – на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу [44, с. 92].

Виговський не дуже поспішав під Конотоп, очікуючи на прихід хана. Як тільки кримські війська підійшли на Крунич-поле, одразу ж [30, с. 18] події стали розвиватися значно швидше. Союзники дали взаємну присягу на вірність у бою і вирушили на спільного ворога. 4 липня (24 червня ст. стилем) під Шаповалівкою Виговський розбив значний ворожий роз'їзд. 8 (7, 9) липня (28 (29, 27) червня ст. стилем) 1659 р., в

день св. Петра й Павла, Виговський підійшов до Соснівської переправи в 15 км від Конотопа (див. додат. 5). Взявши невеликий козацький загін і частину орди на чолі з султаном-нурადдином, 27 червня перейшов бродом Соснову і вдарив на 15-тисячний московський загін, який боронив переправу. Потім сили під командуванням І. Виговського з тилу вдарили на військо, що обложило Конотоп. Він мав намір ніби вдатися до втечі і таким чином примусити московське військо погнатися, за козацько-татарським загоном щоб заманити його у засідку. Але після удару Виговського серед ворожих військ виникла паніка. Московське військо, очолюване князем Трубецьким не витримало і стало відступати, табором до Путивля, відбиваючись протягом наступного дня від українських козаків і татар. Якби підійшла сподівана іноземна наймана піхота, яку король обіцяв прислати Виговському, навряд чи комусь вдалося б сховатися за стінами Путивля [30, с. 19; 5, с. 29-30]. До Путивля Трубецької із військом прибув 10 (20) липня, 1659 р. У Путивлі Виговський припинив переслідування ворога [11, с. 36]

У цій битві Українська армія втратила загиблими 4 тис. козаків, орда 6 тис., а московська – від 40 до 50 тис., хоч деякі джерела подають більшу цифру (навіть 130 тис.). Було взято в полон князя Пожарського (якого Виговський віддав татарам [5, с. 31].

Після Конотопської битви Виговський швидко очистив від ворогів Ромни, Лохвицю та інші міста Посулля. Успіхи у війні з Росією спричинили до появи у Виговського думки про повторення походу Сагайдачного та Михайла Дорошенка на Москву 1618 р. [30, с. 20-21]. Проте ситуація в подальшому почала розгортатися в абсолютно протилежному напрямку.

1.4. Крах козацької єдності, розкол Гетьманщини

Після Конотопської битви вибухнуло нове антиурядове повстання, що було краще підготовлено. Його осередком стала Лівобережна Україна.

Опозицію організував за допомогою воєвод, керівних старшин промосковської орієнтації – наказний гетьман Іван Безпалій.

Більшість українського народу не сприйняла Гадяцької угоди, не зважаючи на її досягнення з державної, політичної та юридичної точки зору. Нemoжливим здавався будь-який союз з Польщею, з-під гніту якої кривавими битвами щойно визволились. Боялися, що польські магнати і шляхта повернуться, знов буде кріпацтво, панщина, окатоличення, ополячення. Сама думка про поворот під верховенство польського короля була нестерпною.

Проти гетьмана виступили селяни, окремі міста, частина козаків і старшини, як то вінницький полковник Іван Богун, який приймав активну участь у підтримці Виговського і придушенні виступу під проводом Пушкаря і Барабаша [18, с. 78].

Славетний кошовий Іван Сірко (на той момент противник Московської держави) вдарив на Крим [11, с. 36], за іншими джерелами на Аккерман [18, с. 754]). Це змусило хана спішно покинути Виговського і повернутися назад [30, с. 21]. Україно-польсько-татарську коаліцію було зруйновано, що унеможливило похід І. Виговського на Москву.

На бік росіян почали переходити і полковники. Першим перейшов переяславський полковник Т. Цюцюра [19, с. 62]. Потім до нього приєдналися Яким Сомко (сестра Анна – перша дружина Б. Хмельницького) і ніжинський полковник Василь Золотаренко (сестра Ганна – третя дружина Б. Хмельницького) [18, с. 106, 263, 798].

Вже в вересні 1659 року вибухнуло проти гетьмана Виговського повстання. Полковник Цюцюра зрадницьки заманив до себе кількох значних козаків, прихильників Виговського, і поодинці замордував їх, потім послав за допомогою до московського воєводи в Києві Шереметьєва й, діставши поміч, разом із полковником Золотаренком, використовуючи неприсутність Гуляницького, кинувся несподівано на відділи зтяжного війська, яке було розташовано на південній Чернігівщині. Було вибито

близько 3 тисячі, частина попала в полон, частина розбіглась; поляг і начальник цього війська, славний Юрій Немирич.

Після того дали знати князеві Трубецькому, щоб скоріше йшов на Україну. Трубецькой за короткий час входив вочисто до Ніжина, де полковник Золотаренко й міщани склали цареві присягу на вірність. Виговський відразу опинився в тяжкому становищі. Його вороги дуже зручно агітували проти нього, ніби він «запродав Україну ляхам» і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки [19, с. 62]. Рівночасно запорозький кошовий Іван Сірко підняв повстання на півдні і разом з Іваном Богуном рушив на Чигирин [8, с. 137].

Дуже швидко виступ проти Виговського переріс у народне антифеодальне повстання, яке перекинулося і на Правобережжя, що до цього часу було головною опорою гетьманських сил, на чолі яких вирішили поставити Ю. Хмельницького [15, с. 121-122].

18 серпня, тобто напередодні антигетьманського заколоту на Лівобережжі, його лідери – наказний ніжинський полковник В. Золотаренко та протопоп М. Филімонович відправили до Путивля Трубецькому лист із запрошення прибути до Ніжина, населення якого було готове скласти присягу на вірність цареві. Повернення царських військ на Лівобережжя та наявність тут сильної промосковської партії істотно послаблює позиції Ю. Хмельницького на переговорах з Москвою. Внаслідок цього він змушений спочатку піти на поступки московській стороні стосовно місця проведення переговорів, які відбулися не на Правобережжі, у Трахтемирові (на чому наполягав гетьман), а (згідно з бажанням Трубецького) в одному з центрів повстання проти Виговського – Переяславі, до того ж, оточеного з усіх боків царськими військами [19, с. 121-122].

У цей час Виговський вирішив апелювати до козацької ради. Її було скликано в середині вересня 1659 року в містечку Германівці на Київщині. На раді вороги гетьмана підняли шалену агітацію проти нього та розпочали

знищення прибічників Виговського, а сам гетьман мусів утікати. Після цього зібралася нова рада в Білій Церкві, вже без Виговського, й на цій раді Виговського було скинуто з гетьманства й на його місце знову вибрано Юрія Хмельницького. Виговський скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди [19, с. 62], а сам від'їхав до Польщі, де був призначений сенатором і київським воєводою, а у 1664 р. по звинуваченню у зраді без суду і слідства був страчений [18, с. 106].).

Проте, незабаром виявилось, що на раді не було більшості. Деякі окремі полковники були незадоволені з постанови ради, бо самі думали про гетьманську булаву для себе. На Україні росла анархія й руїна. Вже, як писав сам Виговський у цей час до короля Яна Казимира, ціла середина Полтавщини, «цвітучі полки Полтавський, Іркліївський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли кропивою, а людність була або винищена, або розбіглася на всі сторони, а кого — так і татари погнали в неволю». [19, с. 62]. Скориставшись цим, московська армія знову з'являється в Україні [30, с. 21].

17 жовтня 1659 р. новий московсько-український договір було підписано. Він був нерівноправний для України, яка з незалежної держави перетворювалася на автономну одиницю у складі Московської імперії [3, с. 169-171]. І. Богун категорично виступив проти підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей 1659 р. [18, с. 78].

Трагедія дальшої історії України була в тому, що цей зфальшований документ 1659 року став єдиним офіційним текстом т. зв. «Статей Богдана Хмельницького), і на ньому підписувалися згодом усі гетьмани.

Згідно з цим фальсифікатом гетьмани не мав права виступати в походи і повинен був іти з військом, куди накаже цар; козацькі залоги мали вийти з Білої Русі; митрополит Київський повинен був визнати владу Московського патріарха. Все це стероризований московськими боярами ствердив своїм підписом Юрій Хмельницький, який поняття не мав про дійсні статті Богдана Хмельницького. Московський уряд не

рахувався з Юрієм Хмельницьким. Воєводи втручалися в управління, роздавали на свій розсуд землі, московські залоги грабували населення, уряд через голову гетьмана вів переговори зі старшиною. Гетьманська влада Юрія стала номінальною. Зростало незадоволення населення [37, с. 40].

У 1660 р. Річ Посполита, шляхом територіальних поступок у Прибалтиці уклала Оливський мир зі Швецією і спрямувала свої зусилля на відвоювання України. Росія уклала в 1661 р. зі Швецією Кардиський мир і теж спрямувала свої збройні сили на збереження захоплених у Польщі земель [13, с. 178-179]. Україна знову стала театром потужних сутичок (див. додат. 6).

Рішучими діями польська армія 14 вересня оточила московсько-українське військо неподалік Любара, а після відходу до Чуднова заблокувала його. Тим часом Ю. Хмельницький (на чолі 20 тис. вояків) діяв повільно й нерішуче, що зумовлювалося настроями значної частини старшини розпочати переговори з поляками. Лише на початку жовтня українське військо прибуло до Слободищ, що в 20 км східніше Чуднова. Щоб не допустити об'єднання Ю. Хмельницького з В. Шереметьєвим, проти нього 7 жовтня вирушив на чолі 24-29-тисячного польсько-татарського війська талановитий полководець маршалок коронний Є. Любомирський. У другій половині дня відбулася кровопролитна битва, яка не принесла успіху жодній з сторін. Проте група старшини (Г. Лісницький, Т. Носач, П. Тетеря та ін.) всупереч настроям основної маси вояків домоглася від гетьмана згоди на переговори з Є. Любомирським.

Відчайдушна спроба московсько-українського війська 14 жовтня вирватися з оточення зазнала невдачі. Дізнавшись про це, старшина змусила Ю. Хмельницького пришвидшити переговори з поляками. Після дискусій 17 жовтня було укладено Чуднівський договір, який передбачав відновлення умов Галицького договору (щоправда, без статті про

створення Руського князівства). За таких обставин становище В. Шереметьєва стало катастрофічним і в кінці кінців військо було вирізано татарами.

У переговорах з Польщею гетьман намагався обстоювати права козацької України та релігійні інтереси всього українського народу. На початку травня 1661 р. до Варшави виїхало посольство домагатися гарантій свобод і вільностей. Пропозиції послів не сприймалися поляками та дізнавшись про укладення угоди між Московією і Швецією, сейм у середині липня затвердив Гадяцький та Чуднівський договори, відхиливши водночас вимоги щодо ліквідації унії та права участі козаків у виборах короля [23, с. 194-195].

Проте невдала політика Ю. Хмельницького, свавілля поляків підштовхнули гетьмана до зречення. У січні 1663 р. скликана в Чигирині рада обрала на гетьманство П. Тетерю [49, с. 379].

Тим часом ситуація на Україні залишалася надзвичайно складною – на Лівобережжі відкрити боротьбу за гетьманську булаву вели між собою Яким Сомко, Василь Золотаренко та Іван Брюховецький [47, с. 203-206]. На Лівобережжі наказним гетьманом став Яким Сомко, брат першої дружини Богдана Хмельницького. Він був представником заможної старшини і проти нього були рядові козаки, що мали свого кандидата Василя Золотаренка, полковника Ніженського, брата третьої дружини Хмельницького [37, с. 41].

Восени І. Брюховецький домігся проголошення себе запорозьким гетьманом й також активно включився у боротьбу за булаву. Особливої гостроти вона набрала після чергової невдачі Ю. Хмельницького наприкінці 1661 р. відновити на Лівобережжі свою владу [23, с. 196].

У квітні 1662 р. Я. Сомко на скликаній у Козельці старшинській раді домігся проголошення себе «повним гетьманом». Проте побув він ним лише місяць, бо Москва не визнала законності цієї акції, шукаючи собі надійнішого васала. Характерно, що московський уряд, намагаючись

якогомога швидше замиритися з Річчю Посполитою, починає у цей час, з одного боку, висловлювати готовність уступити їй не лише Правобережну, а й Лівобережну Україну, а з другого – намагався зміцнити свої позиції на Лівобережжі. У зв'язку з цим Москва дала згоду на скликання Чорної ради [23, с. 196-167]. 1663 року в Ніжині зібралася «Чорна Рада», в якій взяли участь, крім козаків, міщани та селяни. На цій Раді обрано на гетьмана запорізького кошового отамана Івана Брюховецького. Сомка та Золотаренка було страчено [37, с. 41].

На Правобережжі після постриження у ченці Юрія Хмельницького гетьманом обирається Павло Тетеря [47, с.209-210].

У 1663 р. Польський король Яна Казимир вирішує знову розпочати боротьбу за Україну. Гетьман П. Тетеря підтримав його намір розпочати воєнні дії проти Московії, сподіваючись поширити владу Польщі на Лівобережжя. У жовтні 22-тисячне польське військо прибуло у козацьку Україну (див. додат. 6). Виявилось, що значна частика козаків під різним приводом почала відмовлятися від участі у поході на Лівобережжя. Окрім цього окремі полки (Київський, Чигиринський, Канівський, Брацлавський) теж не могли через певні обставини взяти у ньому участь. Лише 15-тисячний український загін приєднався до королівського війська [23, с. 198]. Польський король Ян II Казимир призначає І. Богун командувати правобережними козацькими полками під час походу П. Тетері на Лівобережну Україну [18, с. 78].

Політика поляків викликала обурення в козацьких колах. Ще пізньої осені 1663 р. група старшини розпочала підготовку до виступу проти П. Тетері, а відтак і Польщі. Очевидно, до її керівного ядра входили І. Богун, І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Сірко. Підтримував їх київський митрополит Й. Тукальський. Король дізнався про «визрівання бунту» і 7 січня 1664 р. видав універсал про створення комісії під проводом полковника С. Маховського для розслідування справи. Відомо, що на початку лютого було заарештовано

Ю. Хмельницького. У другій половині лютого спалахнуло повстання у районі Торговиці під проводом Сулимки, С. Височана й інших ватажків (див. додат. 6), яке почало швидко поширюватися на інші райони Правобережжя. П. Тетері вдалося розгромити повстанців під Білою Церквою, а пізніше оволоділи Лисинкою. Полонені засвідчували бажання мати гетьманом І. Виговського. Тому П. Тетеря, щоб усунути серйозного конкурента, розпорядився заарештувати колишнього гетьмана, і 26 березня за вироком суду він був розстріляний під Вільховцем [23, с. 198-199]. У лютому 1664 рр. був розстріляний поляками за зраду і Іван Богун [18, с. 78].

Таким чином, ми можемо констатувати:

По-перше, І. Виговський, прийнявши багатовекторну політику Б. Хмельницького, спочатку продовжив її, прагнучи утримувати Україну на протиріччях ворогуючих сил Московії, Польщі та Швеції. З часом стало зрозумілим, що перед верхівкою відкриваються широкі перспективи розвитку у складі оновленої Речі Посполитої у статусі Князівства Руського, що потребувало кардинальної зміни зовнішніх пріоритетів і консолідації внутрішніх зусиль. Зміна вектору орієнтації на одну із сторін поставило Гетьманщину в умови конфлікту з іншою, що вилилося в результаті у потужну московсько-українську війну 1659 р.

По-друге, смерть Б. Хмельницького відкрила приховані всередині правлячої верхівки протистояння різних груп впливу. Першим конфліктом стало протистояння Виговського і Пушкаря, які отримали підтримку різних соціальних верств суспільства і розкололи єдність повстанських сил. У боротьбі за домінування в Гетьманщині протиборчі сторони зробили ставку на різні держави, що моментально інтегрувало внутрішній конфлікт у протистояння Польщі і Московії, що боролися за її території.

По-третє, розрив формальної єдності й потужне втручання зовнішніх сил у внутрішню боротьбу за владу ще більше розпорошило старшинські угруповання, які вступили в боротьбу одна з одною, змінюючи свої

зовнішньополітичні орієнтири, що робило ці структури досить розмитими і нестійкими організаційно, структурно, соціально, релігійно та національно спрямованими.

По-четверте, боротьба за владу старшинських груп супроводжувалася залученням на свій бік різних соціально- і політично зорієнтованих сил, що призводило до розколу країни за становою ознакою і майновим статусом та традиційною ментальністю різних верств. Розкол повстанських сил за соціальною ознакою і пріоритетами соціально-економічного формату робило його більш гострішим і антагоністичним, що, врешті решт, остаточно роз'єднало сили, для яких внутрішній ворог став набагато запеклішим аніж колишні питання, що об'єднали населення Наддніпрянщини на повстання.

По-п'яте, перетворення Наддніпрянщини на театр бойових дій ворогуючих старшинсько-козацьких формувань, козацтва і повстанської голоти та накладання на це військових дій і дипломатичної війни Московії і Польщі, врешті решт, акцентувало чітку орієнтацію ворогуючих сил на ці держави і прискорило політичне відокремлення. Наслідком цього стало оформлення двох гетьманств на Лівобережжі та Правобережжі й остаточного виокремлення Запоріжжя із загально повстанського простору.

По-шосте, можна констатувати, що сусідні з Україною держави Московія, Польща та Кримське ханство вдало використовували ситуацію в Україні на свою користь. Ханство отримало блискучу можливість практично безкарно, спираючись на підтримку однієї з ворогуючих українських сил, грабувати країну і брати полон. Польща і Московія, вміло підбурюючи і стимулюючи різних лідерів і правлячі угруповання, використовувало населення України у відновленні своєї влади на її теренах. Використовуючи внутрішню ворожнечу і нездатність старшини до компромісу Польща і Московія руками самих озброєних повстанців їх же і знищувала, позбавляючи молоду державу гетьманщину власного

боездатного потенціалу, що робило елітні угруповання все більше ставати залежними від зовнішньої підтримки.

У цілому можна зазначити, що еліта нової України виявилася неспроможною подолати внутрішні суперечки і зберегти тенденції суверенізації країни. Безапеляційне висування на перший план власних вузькокланових чи станових інтересів, викликаних прагненням долучитися до розподілу матеріальних ресурсів, перетворило визвольну війну у громадянську, а зруйнована демократична конструкція козацької влади та вилучення з політичного тіла широкого козацького повстанського загалу, унеможливила вплив широких мас на прийняття рішень.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КОНФІГУРАЦІЇ В УКРАЇНІ З ПРИХОДОМ ДОРОШЕНКА ДО ВЛАДИ

2.1. Географія війни з Польщею за незалежність

Правобережний гетьман Тетеря, особисто збагачуючись усякими неправедними шляхами, не тільки сприяв відродженню на Правобережжі польського магнатсько-шляхетського землеволодіння, а й був одним із інспіраторів руйнівного походу армії польського короля для завоювання поляками Лівобережної України [1, с. 25-27, 41-43].

Гетьманування Брюховецького й Тетері поглиблювало розрив між двома частинами України. Набирала обертів руїна, зростали анархія, безладдя, беззаконня, знищення людей, матеріальних і духовних здобутків, нагромаджених попередніми поколіннями. Запанували деморалізація і зневіра [49, с. 380-382].

Боротьба широких мас козацтва проти Польщі та П. Тетері ускладнювалася внутрішніми та міжстановими конфліктами. Один із ватажків повстанського руху Василь Дрозд (Дрозденко) на початку 1665 р. розбив ущент Тетерю, якому польські військові сили не могли надати допомоги, оскільки більшість із них після невдалого королівського походу на Лівобережжя подалася до Польщі [6, с. 101].

Розгромлений повсталими козаками, правобережний гетьман у квітні 1665 р., захопивши з собою військову скарбницю, клейноди, корогви, гармати й архів, утік у Польщу. Гетьманська посада залишилася вільною і з'явилися перші претенденти — овруцький полковник Децик (Дацько Васильович) і медведівський сотник Степан Опара [36, с. 242].

У цій ситуації П. Дорошенко, очевидно, укріплюється в думці пошукати й собі долі на гетьманському поприщі. Але здобути гетьманську булаву чистими руками навряд чи було можливо. Тому Дорошенко розпочав боротьбу з Опарою, якого невдовзі ув'язнили

татари (друга половина серпня 1665 р.) [47, с. 240]. Під Богуславом при підтримці мурз Петро Дорошенко був оголошений гетьманом [36, с. 242]. Остаточне затвердження відбулося на загальній раді на початку січня 1666 р. в Чигирині на свято Водохрещення. Описуючи цю раду, Самійло Величко повідомляє, що не було визначено до якого монарха чи московського, чи польського долучатися [1, с. 49]. А через два місяці 22 лютого 1666 р. правобережне козацтво, що зібралося в Лисянці на раду, ухвалило запропоновану гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із Правобережжя до Польщі, вступити в союз із кримським ханом і весною йти на лівий берег Дніпра, щоб з'єднати його з Правобережною Україною під однією булавою».

Програма Дорошенка, яку увінчувала ідея створення Української держави, ґрунтувалася на концепції з'єднання всіх українських земель, «цілісності Отчизни». Як кордони української території вона визначала Перемишль, Ярослав, Віслу та Німан – на Заході, Севськ і Путивль – на Сході. У таких межах була колись «державою або князівство Руське» й такі кордони мала дістати козацька держава. Щоправда, у своїй діяльності Дорошенко намагався спочатку здобути для Української держави давні кордони — по річку Случ. Але в подальшому мав надію поширити свою владу також і на західні землі, «як далеко сягає мова руського народу». Саме така позиція була сформульована ним на переговорах із Туреччиною. Відновлену самостійну Українську державу Дорошенко прагнув поставити в нейтральне й незалежне становище між Московією, Польщею й Туреччиною [6, с. 101-102].

Однак у перші місяці свого гетьманування Дорошкові доводилося визнавати зверхність Польщі, оскільки в Чигирині, Корсуні, Білій Церкві та деяких інших містах ще стояли польські залоги, а також визнавати й протекторат хана, який виступав союзником нового гетьмана, підтримував його обрання. Ханські орди брали участь у військових операціях Дорошенка. Козацького війська тоді налічувалось усього тисяча чоловік.

Новому гетьману треба було утвердити свою владу, тим більше, що з'явився претендент на гетьманство – вже згадуваний Василь Дрозденко, який став брацлавським полковником і, між іншим, дотримувався промосковської орієнтації.

Похід на Брацлав був першою військовою акцією новообраного гетьмана. Кілька тижнів тримав Дорошенко в облозі Брацлав, поки місто, нарешті, капітулювало. Дрозденко був узятий у полон і розстріляний.

Швидко зростало число прихильників нового гетьмана. Під Брацлавом військо Дорошенка нараховувало 20 тисяч козаків. Вже тоді він приступив до реформи і реорганізації війська, яке є однією з найважливіших ознак державності, створив постійне наймане військо – так званих сердюків або серденят [6, с. 102].

До звільнення Правобережжя від польських військ Дорошенко приступив у жовтні 1666 р., використавши внутрішню міжусобицю в Польщі – бунт Любомирського проти короля. Зі своїми військами гетьман провів ряд боїв проти польських залог, які ще залишалися у правобережних містах, і витіснив їх. У цей час до нього надійшла допомога – 30-тисячна татарська орда. Польський уряд, ліквідувавши бунт Любомирського, в грудні 1666 р. послав на Правобережну Україну шеститисячне коронне військо під проводом Себастьяна Маховського [47, с. 254].

П. Дорошенку довелося докласти максимум дипломатичного хисту, проявити талант справжнього політика. З одного боку, декларуючи свою прихильність до Польщі, він одночасно відмовляє розмістити польські залоги у правобережних містах, домагається від короля ліквідації унії, обмеження податкового тягара населення, дозволу на вільне проживання козаків у межах шляхетських маєтків і т. п. Ставилось також питання про звільнення з ув'язнення київського митрополита Йосипа Тукальського, Юрія Хмельницького і Григорія Гуляницького, заарештованих за участь у підготовці виступу проти Польщі.

Розвиток подій постійно вносив корективи у політичну лінію правобережного гетьмана. Ставало очевидним, що його орієнтація на Річ Посполиту не знаходить підтримки серед широких верств народу. З іншого боку, 1667 р. змінилося міжнародне становище, що обумовлювалося укладенням між Польщею і Росією Так званого Андрусівського перемир'я від 20 січня [45, с. 139-140].

Відкинувши умови Переяславської угоди 1654 р. Московія йшла на компроміс з Річчю Посполитою, але за рахунок територіального поділу України і визнання за Польщею права на правобережні землі [49, с. 386] (див. додат. 6).

2.2. Союз із Кримським ханством

П. Дорошенко добре розумів, що договір перекреслював його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою. Тому він вносить нові зміни у свою політичну програму. По-перше, прагне скликати загальновійськову раду козаків обох сторін Дніпра, по-друге, організовує за допомогою татар похід у Галичину з тим, щоб остаточно розгромити польську армію і встановити свій контроль над цим регіоном українських земель. На жаль, жодну із цих акцій П. Дорошенку реалізувати не вдалося. Лівобережний гетьман І. Брюховецький із старшиною відмовилися прибути на раду. Водночас союзник П. Дорошенка карга-султан Керим-Гірей пішов на замирення з командуванням польської армії і, спустошивши міста і села Поділля, Волині й Покуття, повернувся з ордою в Крим [36, с. 243-244].

Тим часом авторитет і популярність П. Дорошенка серед населення обох сторін Дніпра невпинно зростали. Його тверда позиція щодо присутності московських воєвод в українських містах давала надію на всебічну підтримку широких кіл козацтва, міщан, селянства. Правобережний гетьман продовжував балансувати між Польщею та Росією.

Після відправлення до Криму й Туреччини посольств, які мали чіткі антипольські інструкції, П. Дорошенко розпочинає переговори з московськими представниками – воєводою московського гарнізону в Києві П. Шереметьєвим та стольником В. Тяпкіним. Ті вмовляли українського гетьмана відмовитися від союзу з татарами. На це Дорошенко їм відповідав, що не буде поривати стосунків із Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. У свою чергу, відзначав гетьман, він згідно з Гадяцькою угодою 1658 р. є підданим польського короля [45, с. 141].

Воєнні дії проти Польщі розгорнулися влітку та восени 1667 р. й дістали назву Підгаєцької кампанії. У серпні того ж року з'явилася в Україні орда під проводом калги-султана Керим-Гірея, згодом прибули й турецькі яничари. У вересні об'єднані сили калги та Дорошенка розпочали регулярні воєнні дії (див. додат. 6).

Дорошенко, готуючись воювати з ворожими силами, розраховував на непідготовленість Польщі. Але польний гетьман Ян Собеський, талановитий польський полководець, котрий стояв на чолі коронних військ, знав про наступ, що готувався. У другій половині вересня 1667 р. Дорошенко з 24 тисячами своїх козаків, із 40 гарматами й кількома десятками тисяч орди під проводом калги Керим-Гірея був уже в Галичині. Туди ж прийшли й три тисячі турецьких яничарів із 12 гарматами.

Проти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15 тисяч регулярного війська й кілька тисяч озброєної челяді. Але його підтримав запорозький кошовий Сірко, який ще в січні 1667 р. побував у Львові й заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий зі своїми запорожцями зробити диверсію проти Криму, щоб стримати дорошенкових спільників – татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції коло Підгайців, де на початку жовтня його облягли козаки й татари. Майже два тижні витримував Собеський облогу. Коли Керим-Гірей запропонував своє посередництво, Дорошенко, не маючи вибору, приступив і собі до переговорів із Собеським. 19 жовтня 1667 р. була

підписана угода: Дорошенко й Військо Запорозьке обіцяли підданство королеві й відмовлялися на майбутнє від усяких інших протекцій; магнати й шляхта могли вільно вертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; поляки були вимушені визнати кордон козацької держави по річці Горині; застава в Білій Церкві мала бути зменшена, остаточне поладження відносин відкладалося до найближчого сейму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка й Собеського. Отже, під Підгайцями Собеський підписав два окремі трактати – з татарами, а також із Дорошенком [6, с. 106-108].

Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести місце своїх засідань до Києва й там вирішити всі спірні питання. Пропозиція Дорошенка не була прийнята, й натомість 7 березня 1670 р. польськими й московськими комісарами були підтверджені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і точках». У результаті цього було постановлено й надалі скликати спільні дипломатичні комісії за дозволом короля і царя, де, зокрема, обмірковувалися б заходи щодо відриву України від союзу з Османською імперією й «приведення їх до належного послуху» [45, с. 145-146].

Відкрита воєнна акція на Лівобережжя розпочалася навесні 1668 р. (див. додат. 7) Незабаром було визволено від московських воєвод майже всі великі міста, взято під контроль переправи, комунікації і торгові шляхи. Вбивство козаками І. Брюховецького (очевидно, не без відома правобережного правителя) відкрило перед П. Дорошенком прямий шлях до гетьманства на обох берегах Дніпра. Так воно і трапилося. На початку червня на раді під Будищами Петро Дорофійович був обраний гетьманом України. Здавалося, заповітна мрія цієї людини здійснилася. Навколо Дорошенка об'єднуються козаки, міщани, селяни, духовенство. Гетьман досяг значних успіхів у боротьбі з московськими військами.

Однак наступні події показали, що все ж П. Дорошенко був далекий від реалізації своїх політичних задумів. Передусім вторгнення польських

підрозділів змусили його залишити лівий берег Дніпра і повернутися на Правобережжя. По-друге, на гетьманську булаву заявив претензії честолюбний Петро Суховій, підтриманий Бахчисарайським двором. Потретьє, на бік Росії перейшов Дем'ян Многогрішний, залишений П. Дорошенком наказним гетьманом на Лівобережжі (незабаром старшинська рада обрала його гетьманом) [35, с. 129-130].

2.3. Перехід під протекторат Османської імперії

Обставини, що склалися після Андрусівської угоди, поставили Дорошенка в трагічне становище. Прагнучи, як Хмельницький, зробити Україну цілісною й самостійною, він усвідомлював її неспроможність відстояти свою незалежність в умовах збройної боротьби чужоземних держав за панування в Україні. Отже, треба було одержати підтримку однієї з держав, щоб боротися проти решти. Москва і Польща ні за яких умов не бажали відмовлятися від володіння своєю частиною розірваної України, отже робили неможливим її об'єднання. На отримання реальної допомоги для здійснення своїх планів об'єднання й незалежнення України. Крім того, Оттоманська Порта мала вплив на своїх васалів – кримських і ногайських татар, без військових сил яких важко було обійтися (див. додат. 8).

Правобережний гетьман скликав раду старшин, яка виробила умови протекторату Туреччини, що були викладені в 14 статтях. У них йшлося про те, що козаки бажать вступити в союз із Туреччиною, але не бути ні данниками, ні невольниками. Гетьман має надію, що з турецькою допомогою козаки матимуть змогу визволити увесь український народ на землях від Перемишля, Самбора і Вісли на Заході, до Мінської області на півночі та Сєвська й Путивля на Сході. Козаки прагнули бути вільними від усяких податків. Що ж до міжнародних відносин, то тут головною умовою було те, щоб Туреччина без порозуміння з гетьманом не укладала жодних договорів ні з Польщею, ані з Московою [6, с. 113].

Щоб остаточно «налякати короля султаном» 1 грудня 1670 р., старшинська рада остаточно ухвалює визнати протекцію Мухамеда IV. Окрім того, Дорошенко виконує свою погрозу й посилає до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Щоб приспати пильність польської сторони, український гетьман і далі листувався з королем Міхалом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову висилає до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект) тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі з Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами [45, с. 159-160].

У цьому плані, очевидно, доцільно розглядати його контакти з курфюрстом Бранденбурзьким і московським урядом. Крім того, як відомо, деякий час він підтримував зв'язки з донським отаманом Степаном Разіним, який очолив селянську війну в Росії (див. додат. 4, 7). Але активна зовнішньополітична діяльність П. Дорошенка ускладнилася наступом польської армії Я. Собеського на Поділля (див. додат. 7). Впали кріпосні мури ряду міст, були захоплені сотні сіл і десятки містечок. Уже в котрий раз в українсько-польські війни втрутилися Крим і Туреччина. Восени 1671 р. кровопролитні бої за участю татарської орди точилися в районі Ладжижина, Умані, Тростянця. У травні 1672 р. похід «на Ляхистан» розпочала 100-120-тисячна турецька армія. Вступ у війну падишаха істотно змінив ситуацію на користь Дорошенка. Одне за одним почали приносити присягу на вірність гетьману подільські міста. Поразку за поразкою терпіли

поляки і козаки М. Ханенка. Вже незабаром почалася облога " фортеці м. Кам'янця. Вона тривала недовго (з 18 по 27 серпня). Польські урядовці не могли організувати відповідної оборони. Розпочалися переговори, які завершилися підписанням Бучацького мирного договору, згідно з яким Туреччина одержувала територію Подільського воєводства (див. додат. 2, 8). П. Дорошенко мало виграв від перемоги Оттоманської Порти. За ним визнавалися лише традиційні межі козацької території («в старих кордонах») [36, с. 247-248] (див. додат. 7).

Уманський полк та й самі жителі Умані, висловлюючи протест проти «обусурманення» Дорошенка, знову переходить під владу його противника М. Ханенка, який значно активізував свої дії у 1673 р. Окремі правобережні полковники роблять спроби перейти на Лівобережжя під «високу руку» царя. Все це змушує Дорошенка продовжувати переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагати від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Але, навіть, під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не йдуть ні на які поступки українському гетьману.

2.4. Крах союзу з Туреччиною, розгортання московської експансії

З початком 1674 р. у Дорошенка виникає нова проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну війська лівобережного гетьмана І. Самойловича (див. додат. 7), який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу одночасно і до султана, і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над Україною.

Новий лівобережний гетьман Самойлович, який мріяв про гетьманство над усією Україною, переконав московський уряд

організувати похід проти Дорошенка, використавши той факт, що Польща й Туреччина зайняті взаємною боротьбою. Наприкінці січня царські війська і козацькі лівобережні полки перейшли Дніпро. На їхній бік пристали Черкаський і Канівський правобережні полки. В інших місцях їм чинили запеклий опір, однак не могли устояти перед набагато переважаючими силами [47, с. 284].

17 березня 1674 р. Самойлович скликав у Переяславі генеральну раду. Сюди з'їхалися правобережні полковники, старшина і «значні» козаки. Відбулась рада. Гетьманом обох частин України був обраний Іван Самойлович. Михайло Ханенко добровільно здав свої гетьманські клейноди. Дорошенко не погодився підкоритися новообраному гетьманові й через своїх резидентів у Константинополі й Кам'янці просив знову надіслати турецькі війська в Україну.

В червні цього ж року гетьман Самойлович і царський воєвода Ромодановський із великими силами облягли Дорошенка в Чигирині (див. додат. 7). Два тижні бомбардували вони місто. Правобережний гетьман завзято оборонявся. Султан, який воював у Молдавії, витіснивши звідти поляків, поспішив на порятунок своєму васалові, пославши поперед себе кримського хана Селіма-Гірея. Самойлович і Ромодановський переправилися з військом назад, на Лівобережжя, спаливши перед тим Черкаси.

На початку серпня 1674 р. на Поділля вторглися війська під командуванням Каплан-паші, а слідом за ними – головні турецькі сили, які захопили міста Бар, Підгайці, Меджибіж, Умань та ін., спустошуючи й грабуючи їх, забираючи в неволю їх мешканців. Особливо трагічною була доля населення Ладжижина та Умані. П'ятисотенна залога в Ладжині відважно захищала місто, оточене з усіх боків турецьким військом. Дорошенко переконав ладжинських жителів здати місто, гарантуючи їм безпеку. Але козаки під керівництвом Мурашка сховалися в замку й

продовжували захищатися, поки всі не загинули. Турки вдерлися до міста, спалили його, перебили багатьох жителів, а частину погнали в неволю.

В Умані Дорошенко умовив старшину звернутися до турецького командування з повинною. Однак візир Кара-Мустафа наказав спалити місто, а жителів – частину вирізати, а решту погнати в неволю. Полковників та іншу старшину в турецькому таборі схопили й відправили як невільників. Населення міста й козацька залога протягом семи днів продовжували вести боротьбу з турецько-татарським військом, яке, зайнявши Умань, спалило її. Серед полонених з Умані та Ладижина було чотири тисячі запорозьких козаків. 5 вересня 1674 р. недалеко від руїн Умані Дорошенко знову зустрівся з турецьким султаном і домогся свободи для полонених уманців.

Наче шквал пройшли турецькі й татарські війська по розореній, залитій кров'ю Правобережній Україні. На осінь султанські сили повернулися за Дністер, а хан з ордами – в Крим. Дорошенко, закінчуючи «приводити край до послуху», уживав жорстоких репресій проти тих, хто піддався Самойловичу. Таким чином, Дорошенко знову здобув владу на Правобережній Україні, але страшною й кривавою ціною. Повсюди панувала руїна, багато тисяч людей загинуло, потрапило в татарську й турецьку неволю. Населення численних сіл із родинами й майном переселялося на лівий берег [6, с. 128-130].

Після відходу турків на Україну здійснило черговий напад коронне військо на чолі з ново проголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським, що відвоювало у Дорошенка Рашків, Бар, Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Брацлав повстав й знову перейшов під владу Дорошенка. Собеський спалив Брацлав, а його мешканців винищив до ноги [6, с. 130].

Зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман у грудні 1674 р. висилає до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української

комісії з укладення спільної угоди. Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка й вислав до Чигирин своїх представників. Вони мали отримати від гетьмана чіткі й остаточні запевнення в тому, що він назавжди відмовляється від турецької протекції, адже у Варшаві ходили чутки про підданство Дорошенка королю лише на період зими, після чого він знову, як гадалося, повернеться до зверхності султана. Ці чутки мали правдиву основу, адже про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула.

Отримавши звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення двохсторонньої угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мав виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство» [45, с. 163-164].

Гетьман послав до султана Мухамеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г. Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка. 28 березня того ж року османський монарх видав спеціальний універсал («ferman») до «володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва», в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан «приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко) справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною. Мухамеда IV підтверджувалися попередні васальні зобов'язання Українського гетьманату щодо надання своєму сюзеренові у разі потреби необхідної

кількості війська. Натомість у фірмані нічого не говорилося про грошову данину [45, с. 164-165].

На середину 1675 р. становище П. Дорошенка стало критичним. Його залишили вірні соратники, друзі і навіть родичі. Повз його увагу не пройшли воєнні приготування І. Самойловича і московських воєвод, готових до вторгнення на Правобережжя кримських татар. Гетьман гарячково шукав вихід і, здавалося, знайшов його. Він вирішив скласти присягу на вірність цареві, але не перед лівобережним гетьманом або московськими представниками, а перед І. Сірком [49, с. 394]. Сірко порадив Дорошенкові зберігати інші клейноди в Чигирині до одержання указу царя. Дорошенко послав у Москву очолюване його братом Андрієм посольство із 100 чоловік, яке повезло турецькі санджаки (прапори), одержані свого часу Дорошенком від султана [6, с. 131].

П. Дорошенко ще деякий час втримався у Чигирині. Він листувався з І. Самойловичем та І. Сірком; поширювалися чутки про його контакти з турками і татарами. Але капітуляція правобережного гетьмана була вже справою часу [47, с. 306]. Дізнавшись про виступ московських та українських військ, П. Дорошенко змушений був здатися. Акт присяги відбувся 19 вересня 1676 р. неподалік Чигирини в таборі Г. Ромодановського та І. Самойловича. В другій половині жовтня 1676 р. у Москві відбулася церемонія передачі клейнодів П. Дорошенка. Вона була обставлена надзвичайно урочисто і мала насамперед політичну мету [36, с. 249-250].

З наведеного вище випливає, що ставши гетьманом П. Дорошенко зіткнувся з чисельними проблемами. Це і внутрішні суперечки в гетьманщині між різними претендентами на булаву. Хитросплетіння загарбницьких зазіхань Москви, Варшави та Бахчисараю ускладнювали конфлікт в самій Україні, ще більше роз'єднуючи ворогуючи козацько-старшинські угруповання. Незалежницька позиція Січі призводила до

постійного перегрупування сил в Україні та не згасанні збройного конфлікту.

Протурецька орієнтація П. Дорошенка була зумовлена жорстким тиском з боку Москви і Варшави, що активно використовували орієнтовані на них козацькі сили під орудою гетьманів Ханенка і Многогрішного. Прагнення П. Дорошенка були спрямовані на отримання від Османської імперії максимальних свобод і преференцій. В той же час, гетьман використовував будь-яку слушну нагоду, щоб використовувати протиріччя трьох ворогуючих сторін – Польщі, Росії та Туреччини – для посилення статусу України.

У 1675-1676 рр. зазнала остаточного краху політика гетьманського уряду Петра Дорошенка щодо одночасної підлеглості України двом монархам. Причиною цьому були не лише намагання обох сторін – польського короля і турецького султана – інкорпорувати Український гетьманат на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який, попри значні зусилля, так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» навколо ідеї непадлеглості України. «Обидві протекції короля і султана нічого іншого не мали принести тільки те, що зараз маємо» – підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, відзначив уже наприкінці 1674 р. сам Дорошенко. Перехід одного із найвірніших послідовників полівасалітетної політики Богдана Хмельницького на бік московського монарха і здача Петром Дорошенком булави (це відбулося 16 вересня 1676 р.) на користь Івана Самойловича стало відповіддю на питання вирішення династичними дворами Європи міжнародно-правового статусу Правобережної України. Хоч такі дії гетьмана, на нашу думку, були спричинені швидше розпачем політичного діяча, ніж наперед запланованою акцією.

РОЗДІЛ 3

ГЕТЬМАНЩИНА ТА НАСТУП МОСКОВІЇ НА ПІВДЕНЬ

3.1. Географія першого і другого Кримських походів

У Москві після поразок під Чигирином 1677-1678 рр. (див. додат. 7) дуже боялися нового походу військ Туреччини, і щоб попередити його і напад кримського хана, в грудні 1678 року до Константинополя був посланий дворянин Даудов з пропозицією відновити дружні відносини. Гетьман Самойлович, з яким радилися із цього приводу, також схвально відносився до думки про укладення миру з Османською імперією і Кримським ханством. Прагнули миру і в самій Османській імперії. Після довгих зусиль, при яких хан загрожував тортурами, посланники уклали Бахчисарайський договір на наступних умовах: перемир'я повинне тривати 20 років, починаючи з 3 січня 1681 року, кордон між двома державами встановлювався по річці Дніпро, протягом 20 років місцевість між Південним Бугом і Дніпром повинна залишатися нейтральною. Турки теж погодилися з умовами миру, оскільки у них на черзі стояла війна з Австрією [13, с. 180, 207, 467] (див. додат. 8).

Ці події сприяли зближенню Московії з антитурецькою коаліцією – «Священою лігою», в чому були зацікавлені обидві сторони (див. додат. 3). У 1684 р. в Андрусові з цього приводу почалися переговори, котрі очолив князь В. Голіцин. Московія погодилась приєднатись до антитурецької коаліції за умови погодження Польщі передати їм у довічність Київ із навколишніми містечками. Після довгих перемовин 21 травня 1686 р. між Московією та Річчю Посполитою було укладено «Вічний мир» [25, с. 322] (див. додат. 7). Польща за 146.000 крб. уступала Київ, а Московія погоджувалась розірвати мир із Туреччиною. Збройні сили та Донські козаки повинні були напасти на Крим.

Наприкінці 1686 р. почалася підготовка до кримського походу. Започатковувався збір ратних людей та визначення збірних пунктів тощо [28, с. 31-32]. Пунктами зосередження військ (до 1 березня 1687 р.) були призначені: Охтирка (великий полк князя Голіцина), Суми, Хотмижськ, Червоний Кут [24, с. 100] (див. додат. 7).

До початку травня 1687 р. на березі р. Мерло (загальний пункт зосередження) московське військо нараховувало 112.902 особи. без війська гетьмана України. Похідне військо складалося з великого полку і з чотирьох розрядних полків: Севського, Низового (Казанського), Новгородського і Рязанського. На початку травня полки рушили повз Полтаву на Південь, перейшли через річки Оріль і Самару і повільно просувалися в напрямку до Кінських Вод (див. додат. 7).

Недалеко від р. Самари до війська Голіцина приєдналося до 50 тис. українських козаків на чолі з гетьманом Самойловичем [28, с. 32]. Тільки тепер можна вважати, що загальна чисельність московсько-українського війська досягала 100 тис. чоловік [1, с. 339-340] (взявши до уваги неточність обліку ратних людей, «нетчіков» і природні втрати).

Припускаючи, що татари зустрінуть московське військо на підступах до Криму, план передбачав фронтальний наступ у поєднанні з діями донських і запорозьких козаків на флангах супротивника. 13 червня військо переправилося через р. Кінські Води і стало табором недалеко від Дніпра. Незабаром стало відомо, що степ горить. Його підпалили татари з метою позбавити підніжного корму кінноту та артилерійських коней. Внаслідок цього утворилася 200-км оборонна смуга на підступах до Перекопу. За дві доби військо пройшло близько 12 км, але коні й люди знесилили через відсутність корму, води і брак продовольства [48, с. 21-22].

На флангах головного операційного напрямку визначилися тактичні успіхи. Удар допоміжних сил донських козаків у напрямку Азова та розгром ними біля Овечих Вод значного загону татар паралізувало праве крило військ кримського хана. Корпус Л.Р. Неплюєва і Г.І. Косагова, що

рухались вздовж Дніпра, позбавили Порту можливості використовувати Білгородську орду [31, с. 213].

Але все це не вирішувало результату боротьби, так як головні сили московсько-українського війська не могли продовжувати похід. 17 червня знов було зібрано військову раду, яка висловилися за припинення походу. Голіцин наказав відступати, прикрившись сильним ар'єргардом, що складався із московсько-української кінноти, яка отримала завдання осаджувати Казикермен [48, с. 23].

Проте, попри відступ головних сил від Перекопу, чисельна армія, зібрана для рішучого наступу на Річ Посполиту, залишилась під стінами Константинополя, вирішивши боронити його до кінця. Це зумовило успіхи імперської армії на континенті. Середземноморський флот турки були змушені перевести у Чорне море для оборони Очакова. Московська регулярна кіннота, підкріплена козацькими полками, керована Л.Р. Неплюєвим і Г.І. Косаговым, розшматувала ту саму Білгородську орду Нурадин-султана, від якої вимушений був втекти Ян Собеський. Розвиваючи наступ Косагов спалив османські фортеці Шах-Кермен і Кизи-Кермен, захопив Очаків і не дозволив турецькому флоту висадити десант у гирлі Дніпра [31, с. 214].

На вимогу козачої старшини, підтриманої Голіциним, московський уряд усунув гетьмана Самойловича, який негативно ставився до війни з Туреччиною і Кримом. На його місце поставлено Івана Мазепу [4, с. 158-159].

З невдалих військових дій 1687 р. московське командування зробило значний практичний висновок. У 1688 р. у гирлі р. Самари було побудовано Новобогородську фортецю, що стала опорним пунктом для наступного походу [1, с. 365]. Також будувалась низка фортів із дальнобійними гарматами, що повинно було унеможливити удари татар [31, с. 216].

Другий похід до Криму здійснювався за зміни зовнішньої та внутрішньої політичної ситуації. У Відні йшли переговори про укладення миру з Туреччиною, польський уряд не збирався активізувати діяльність своїх військ. Для продовження війни склалися явно несприятливі обставини. Однак уряд Софії прийняв рішення про організацію другого кримського походу московського війська, розраховуючи військовими успіхами зміцнити своє положення. Великим воєводою знову був призначений князь Голіцин. Тепер його план полягав у тому, щоб здійснити похід ранньою весною, уникаючи степових пожеж і маючи достатню кількість підніжного корму та води [28, с. 39-41; 48, с. 53].

Пунктами зосередження похідного війська були призначені Рильськ, Обоянь, Чугуїв та Суми (великий полк). На рубежі р. Самари планувалось приєднання українських козаків (див. додот. 9).

Чисельність московського війська визначалася 117.446 осіб (без сил гетьмана України, зобов'язаного виставити 30-40 тис. осіб). У поході брало участь значно менше сил. Наряд налічував до 350 гармат, військо мало двомісячний запас продовольства.

17 березня 1689 р. військо виступило в похід (див. додот. 9). На р. Самарі до війська Голіцина, що нараховувало 112 тис. приєднався новий гетьман України Мазепа зі своїми 50 тис. козаками [28, с. 40].

15 травня під час руху московсько-українського війська по Казикерменській дорозі до Чорної Долини з'явилися значні сили татар і атакували авангард. Атаки татар були відбиті й військо продовжувало марш [31, с. 221-222]. 16 травня на підступах до Перекопу великі сили татар повели атаку на тил похідного війська. Піхота та верхівці сховалися в таборі, наряд же відкрив вогонь і відбив напад противника. Слідом за цим татари атакували лівий фланг, завдавши значних втрат Сумському й Охтирському полкам українських козаків. Наряд знову не дав можливості ворогу розвинути успіх і відбив атаки супротивника [24, с. 102].

17 травня противник намагався не допустити московсько-українське військо до Каланчака. 20 травня на безпосередніх підступах до Перекопу кримський хан ще раз намагався завдати поразки московсько-українському війську, оточивши його своєю кіннотою. Однак і на цей раз атаки ворога успіху не мали. В кінцевому підсумку татари змушені були сховатися за укріпленнями Перекопу [38, с. 56-58].

Московсько-українське військо почало готуватися до штурму укріплень Перекопу. Відразу ж позначилася відсутність необхідної техніки для подолання фортечних споруд. На додаток до цього не виявилось прісної води і підніжного корму для коней, а також виявився брак хліба. Спекотна погода підсилювала спрагу людей і коней. За деякими даними, противник мав велику чисельну перевагу до 150 тис. чоловік. У кінцевому підсумку московсько-українське військо «з жалієм та лайку на гетьмана» почало відступ. Татари знову підпалили степ, і відступ відбувався у важкій обстановці. 29 червня московське військо досягло р. Мерло, де Голіцин розпустив ратних людей по домівках [38, с. 59-61].

3.2. Географія Азово-Дніпровських походів 1690-1699 рр.

Нову хвилю наступу на Туреччину і Крим Московією розпочато з приходом до влади Петра I [26, с. 46]. І. Мазепа, перетворивши кримську проблему на підґрунтя своїх стратегій збереження та зміцнення Гетьманщини, не тільки скоював поглинальні наміри Москви, а й закладав підвалини для реалізації давніх українських інтересів на степовому кордоні Європи. У нових умовах він узяв на озброєння концепцію, протилежну ідеям Б. Хмельницького та П. Дорошенка. Волів узагалі прибрати з української дороги турецько-татарський фактор. Ставив на вирішальне ослаблення Криму та позицій Туреччини у Північному Причорномор'ї, внаслідок чого зникав би постійний висмоктувач людських і матеріальних ресурсів, що віками ослаблював український світ перед західними та північними сусідами. Розрубати гордіїв вузол за допомогою Москви для

подальшого зміцнення головно супроти неї ж стало головною ідеєю І. Мазепи. Адже зведення нанівець впливу мусульманських сусідів на степовому кордоні Європи стало б запорукою розширення простору Гетьманщини. Геополітичні наслідки такої комбінації для всього східноєвропейського простору не забарилися б [10, с. 261-262].

На початковому етапі нового наступу головною ударною силою стали запорожці. У 1690 р. вони здійснили напад на турецькі укріплення в пониззях Дніпра, захопивши казну кримського хана, ясир і два морських судна. Навесні 1691 р. гетьмана Іван Мазеп наказав кошовому отаманові Івану Гусаку «чинити промысел проти врагов святого креста», для чого їм було передано наявні в Новобогородицькі фортеці човни; для лагодження човнів Мазепа відправив на Запорожжя чотири вози гнутого заліза і десять діжок смоли [39].

У відповідь на атаки козаків активізувався кримський хан. 26 травня 1692 р. було укладено угоду між Петриком та Кримом, що потім була підтримана Січчю. Наприкінці липня 1692 р. Петрик, якого підтримували 500 запорожців та 20 тис. татар, увійшов у південні райони Гетьманщини. Але І. Мазепа діяв рішуче й кинув на нього спершу чотири полки, а потім на чолі решти вирушив сам. За такої ситуації противник відступив [10, с. 263-264].

У 1692 р. запорожці знову атакували Очаків, однак і цього разу їм не вдалося взяти місто. У 1694 р., з'єднавшись біля Тонких Вод з донцями, українські козаки переправились через Гниле море (Сиваш) до Чонгар-городка, оволодівши яким, захопили сім гармат і прапор. Донці з трьома гарматами і прапором повернулися до Черкаська, а запорожці залишилися для дальших пошуків на морі [39].

Не стояли осторонь і козаки Правобережної та Лівобережної України. У спільних та власних походах вони протягом 1690-1694 рр. неодноразово відбивали напади татар. Найуспішнішими стали спільні

виступи козаків під проводом С. Палія на фортецю Кизикермен у 1690 р. та 1693 р. і на Буджак та Білгородщину в 1691 р. [24, с. 103-104].

1695-го Петро I вдався до походу проти турецької фортеці Азов (див. додат. 10). Облога здійснювалася лише московськими силами і через їхню недосвідченість закінчилася безуспішно [32, с. 24].

Допоміжна операція в нижній течії Дніпра була набагато вдалішою. Влітку 1695 р. 120-ти тисячна московсько-українська армія під проводом Мазепи й боярина Бориса Шереметьєва у взаємодії з гетьманськими, слобідськими та запорозькими козаками оточила фортецю Кизикермен (див. додат. 10) і по кількох днях примусила її гарнізон капітулювати [24, с. 105-106]. Орди, які діяли поблизу, було відігнано, тому вони не брали участі в обороні. Невдовзі здалися й менші сусідні укріплені пункти: Тавань (на дніпровському острові Тавань, власне Мустраткермен), Асламкермен, Шингерей тощо. Військам вдалося уникнути значних втрат [21, с. 246]. Добре показав себе в боях миргородський полковник Данило Апостол. Було вирішено згодом відбудувати Тавань - гарнізон скомплектували з гетьманських та запорозьких козаків і московських солдатів [20, с. 52]. Після цього гарнізони двох інших ординських фортець на Дніпрі – Аслам-Кирмен і Меберек-Кирмен втекли, не чекаючи облоги [1, с. 478]. Очолювані Михайлом Самойленком запорожці рушили далі в Пониззя Дніпра. Взяти Очаків і на цей раз запорожцями не вдалося, і вони, захопивши багато худоби навколо фортеці, повернулися з настанням холодів на Січ [39].

В. Брехуненко вважає, що кампанія 1695-1696 рр. принесла гетьманові І. Мазепі славу полководця, адже вона відбувалась за його сценарієм, де передбачався основний удар на турецькі фортеці пониззя Дніпра [10, с. 264].

1696 р. розпочалася нова хвиля воєнної активності (див. додат. 10). Перед штурмом Азова запорожці взяли на себе зобов'язання блокувати турецький флот у Чорному морі, не допускаючи його на Дон [39]. Не

полишаючи намірів здобути Азов Петро I влітку оточив фортецю значними силами. До операції було залучено 15 тис. гетьманських козаків під командуванням чернігівського полковника Якова Лизогуба, якого Мазепа призначив наказним гетьманом [34, с. 93] (див. додат. 11).

Під Азовом були козацькі полки: Чернігівський – Якова Лизогуба, Гадяцький – Михайла Бороховича, Прилуцький – Дмитра Горленка, Лубенський – Леонтія Свічки і Компанійський – Кожуховського [39]. Я. Лизогуб був досвідчений і мужній воїн. Разом зі своїми людьми при підтримці кількох відділень донських і запорозьких козаків 17 липня піднявся на фортечний мур і проник до міста. На жаль, його вчасно не підтримали московські солдати, й сміливці змушені були відступити під турецьким вогнем. Але вони утримали один із наріжних бастіонів і почали обстрілювати внутрішню частину фортеці, що викликало піднесення серед московитів [33, с. 188-189; 48, с. 157].

Активно діяли козаки і на морі. За розпорядженням Мазепи кошовий Яків Мороз вийшов у море на 20 чайках. Зійшовшись з 5 турецькими галерами запорожці спробували напасти на них, однак після гарматного вогню з галер змушені були відступити. Після того козацька флотилія попрямувала до Аккерману, де захопила два невеликі турецькі судна. Дізнавшись від полонених про те, що гарнізон Очакова посилений на випадок нападу, а на рейді стоять кілька турецьких галер, старший зрозумів, що повернутися на Січ Дніпром немає можливості. Тому Мороз, залишивши на морі кілька чайок на чолі з козаком Яковом Чалим, з іншими направився до урочища Стрілиці, що нижче Очакова. Залишивши тут свої човни козаки пішки подалися на Січ. Загону Чалого дещо згодом пощастило заволодіти 17 турецькими суднами, що везли до Очаківа хліб та інші припаси [48, с. 156-157] (див. додат. 9). Паралельно донці разом із запорожцями зав'язали бої з турецькою ескадрою біля гирла Дону (див. додат. 11). Сміливо атакувавши галери козаки захопили 300 бомб великого

калібру, 86 бочок пороху, 5 тисяч гранат, велику кількість свинцю, вогнепальної і холодної зброї [39].

Окрилений успіхами Петро I наказав готуватися до загального штурму. Однак він уже був непотрібним, бо налякані турки 18 липня повели переговори, а 19-го здали фортецю [24, с. 108].

У липні – серпні угруповання Мазепи й Шереметьєва, взявши на себе захист флангів і тилу, стояли на р. Берестовій, де для охорони українських кордонів було споруджено укріплений табір. Тепер перед союзниками постали інші важливі завдання. Вони взялися розбудовувати здобуті у нижній течії Дніпра укріплені пункти, щоб твердою ногою стати на березі Чорного моря. Вирішувати це завдання в наступні роки випало Україні.

Передбачалося, що турки й татари без опору не віддадуть своїх укріплень. І справді, на початку 1697 р. стало відомо, що кримський хан лаштується відвоювати фортецю Тавань. Щоб убезпечити вже здобуте, за домовленістю з царем було споряджено нову експедицію з метою захоплення Очакова, що мав для турків велике значення (див. додот. 9). Але похід (він розпочався наприкінці травня) армії Мазепи й кількох московських полків під проводом Якова Долгорукого не вдався. Коли українсько-московський експедиційний корпус, посилений на марші січовим військом, підійшов наприкінці липня до лінії укріплень, татари були уже біля фортець [20, с. 53-54]. Тавань і Кизикермен мерщій готувалися до оборони. На початку серпня ординці розпочали штурм Тавані: з лівого Дніпрового берега – кримські, а з правого – буджацькі татари. По кількох днях до них прилучилися турецькі допоміжні угруповання, що надійшли з боку Чорного моря [24, с. 107-108].

Не наважуючись зіткнутися з таким сильним противником Мазепа й Долгорукий відступили з головною армією. 24 вересня Мазепа й Долгорукий були вже у місті Опішні на Ворсклі. В районі бойових дій вони залишили 5 тис. гетьманських козаків та кілька московських відділів

для гарнізону в Тавані, 500 московських солдатів разом із козаками Чернігівського полку й чимало запорожців у Кизикермені. Під час відступу Мазепа надіслав залишеним деякі підкріплення, та й з Опішні було відряджено до них допоміжний корпус чисельністю 20 тис. чоловік. Перше підкріплення 4 вересня прорвало лінію оточення й об'єдналося із захисниками фортеці Тавань. Невдовзі те саме вдалося зробити й тим із запорожців, які залишили острів і на короткий час затрималися були в Січі. Розпочалася героїчна оборона обох фортець. Помалу нападники втрачали свій запал, а коли дізналися про наближення свіжої українсько-московської підмоги (друге підкріплення, надіслане з Опішні 10 жовтня), зняли облогу й квапливо відступили. Допоміжний корпус був уже непотрібним [33, с. 192-193].

Наступними роками Мазепа здійснив ще один похід проти турків і татар, очевидно, щоб упередити напад на Україну, захистивши її кордони. Влітку 1698 р. об'єднані сили Мазепа й Долгорукого вирушили в степи, що лежали перед Перекопом, але після кількох сутичок з татарами вони відступили до Тавані. Звідти було послано на Очаків 10-тисячний козацький корпус, посилений кількома московськими відділами (див. додат. 9). Однак здобути цю міцно укріплену турецьку фортецю козакам не вдалося, й невдовзі вони повернулися назад [33, с. 193-194].

У 1699 році війна «Священної ліги» з Османською імперією була закінчена Карловецьким мирним договором - першим, за котрим Османська імперія не отримувала ні данини, ні тимчасової контрибуції [13, с. 434, 467]. 1700 р. було укладено Константинопольський мирний договір між Московією і Туреччиною. Московія отримувала Азов з прилеглою територією і побудованими фортецями (Таганрог, Павловськ, Міус) (див. додат. 10) і звільнялася від щорічної виплати данини кримському хану [13, с. 209]. Туреччина отримувала частину подніпровських земель, зобов'язавшись зруйнувати там усі укріплення. Прикордонна смуга мала бути демілітаризованою. При цьому сторони зобов'язувалися запобігати

збройним нападам на землі одна одної. Насамперед, це стосувалося українських козаків, з якими турецькій стороні дозволялося у разі їх нападу вести війну. Туреччина повинна була звільнити московських полонених. Договір було укладено на 30 років. Договір забезпечив нейтралітет Туреччини і дозволив Петру I вступити в Північну війну [19, с. 111].

Наслідком Першого Кримського походу стали великі втрати війська від хвороб. Погана організація походу і невиконання його цілей підірвали довіру воїнів до командування і моральний дух війська. Звертає на себе увагу беззаперечний тактичний зміст походу, що мав і позитивний результат – було отримано перший досвід щодо подолання великого степу.

Головне ж полягало в стратегічному результаті походу, якщо врахувати коаліційний характер війни. Наступ великого московсько-українського війська скував сили Кримського ханства і тим самим ослабив сили Туреччини. Московія надала допомогу своїм союзникам – Австрії, Польщі та Венеції. Успішно взаємодіяли війська на віддалених один від одного театрах військових дій. Однак при тактичній невдачі слід зазначити безсумнівний стратегічний успіх.

У Другому Кримському поході, не досягнувши поставленої мети, все ж, було отримано позитивний стратегічний результат. Московсько-українське військо скувало сили кримського хана і не дозволило йому надати допомогу турецькому султану на Дністрі, Пруті та Дунаї. Кримські походи сприяли успішним діям венеціанського флоту. Ці походи мали велике загальноєвропейське значення. Для України вони стали новим випробуванням через необхідність приймати участь у широкомасштабних війнах Московії та ще й за умов формування нових підходів князя В. Голіцина щодо модернізації армії та військової справи.

Азово-Дніпровські походи мали чітко виокремлені два етапи, що суттєво різнилися масштабами та результатами бойових операцій. На першому етапі московські сили не зуміли опанувати гирло Дону і,

зазнавши значних втрат, не зуміли захопити ключову фортецю регіону – Азов, попри певні успіхи українських і московських сил у пониззі Дніпра.

Другий етап характеризувався значними успіхами московсько-українських сил. Залучення українських козаків до штурму Азову дозволили взяти місто і встановити панування в акваторії Азовського моря. Не менш вражаючими стали успіхи українського війська в Пониззі Дніпра, де попри шалений опір турецько-татарських сил вдалось зруйнувати їх опорні фортеці на Таванській переправі та блокувати один із головних турецьких форпостів Північного Причорномор'я – Очаків.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ми можемо констатувати:

1. Продовжуючи багатовекторну політику Б. Хмельницького гетьман І. Виговський, врешті решт, переходить на бік Польщі й розпочинає процес розбудови автономного статусу Гетьманщини в складі Речі Посполитої у статусі князівства Руського у складі трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського.
2. Пропольська орієнтація І. Виговського призводить до нової хвилі експансії Москви на терени України та розгортання громадянського конфлікту, в якому до соціальних протистоянь додаються амбітні претензії старшини на верховну владу, для чого активно залучаються військові сили сусідніх держав, перетворюючи території гетьманщини на простір громадянської війни та інтервенції.
3. Україну поділено на дві державні частини, де козацтво, очолюване різними старшинськими групами, боролось між собою. Над цією боротьбою стала Польща і Московія, котрі використали її в своїх інтересах і забезпечили собі максимальне укріплення на Лівобережжі та Правобережжі.
4. Початок гетьманування П. Дорошенка відбувався в надзвичайно складних геополітичних умовах, коли розгортався конфлікт між Польщею, Московією та Туреччиною за панування над Україною, а в середині країни наростав розкол на декілька частин.
5. Спроба П. Дорошенка вирішити питання про об'єднання українських земель під протекторатом Туреччини та у військовому союзі з Кримським ханством призвела до загострення конфлікту із Московією й Польщею, спустошливим походам іноземних військ та розчаруванням широких народних мас та козацької еліти.

6. Постійні коливання гетьмана між головними геополітичними гравцями призвели, врешті решт, до втрати підтримки реальних і бажаних союзників та безперспективності переговорних процесів.
7. Наслідками сумбурної політики гетьмана П. Дорошенка стала і його особиста трагедія, і втрата віри у справу боротьби, що вилилось у зречення і перехід під владу колишніх супротивників та імміграція з України. Бойові дії, що в них українці активно сприяли просуванню Московії на Південь, в той час як інші козацькі формування виступали на цьому шляху заслоном, призвели до виснаження бойового потенціалу українців, розорення величезних просторів України та посилення влади саме Московії.
8. Головним джерелом перемог Московії у просуванні на Південь стали самі українці, що забезпечували успіх Московії в бойових діях.
9. Кримські походи 1687 і 1689 рр. були невдалими через неспроможність московської армії, попри її модернізацію, вести військові кампанії на значному віддаленні від власних територій та неефективному використанню козацьких військ.
10. Азовсько-Дніпровські компанії 1690-1699 рр. виявили виключну роль козацьких військ у просуванні Московії на Південь, козацтво продемонструвало здатність вести бойові дії в екстремальних умовах як на суші, так і на морі.
11. Успіхи козацьких підрозділів на південному театрі бойових дій Московії зумовили її перемоги і закріплення в Приазов'ї, послабленні татарських нападів, активізації на геополітичному східноєвропейському та південноєвропейському просторах.
12. Активність Росії у війні з Туреччиною і Кримом викликали незадоволення козацтва, а особливо старшини через виснажливі тягари, значні втрати та постійну участь у походах, що виснажувало старшинські та козацькі господарства.

13. Географія походів свідчить, що стратегія Московії часів царівни Софії, що ґрунтувалась на лобових ударах по Кримському ханству у напрямку на Перекоп, виявилась не тільки хибною, а й, переважно, безрезультатною.
14. Використання козацької тактики і стратегії ударів по базовим форпостам на ключових степових річкових магістралях – Дніпра та Дону в ході Азово-Дніпровських походів 1690-1699 рр. не тільки продемонстрували ефективність таких дій, а й забезпечили значні успіхи.
15. Перемоги Московського царства у війнах проти Кримського ханства та Туреччини забезпечили просування українського козацтва Гетьманщини, Слобідської України та Запоріжжя у південному напрямку та закріплення на нових територіях.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

1. Величко С.В. Літопис: у 2-х т. / С.В. Величко. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – Т. 2. – Київ: Дніпро, 1991. – 642 с.
2. Гадяцький трактат // Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. – Київ: Т-во «Знання» України, 1993. – С. 19-24.
3. Переяславські статті, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т-х: Навч. посіб. для студ. юрид. навч. закл. освіти: За ред. В.Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перер. і допов.: Том 1. – Київ: Видавничій Дім «Ін Юре», 2000. – С. 169-171.

Література:

4. Апанович О. Велика ідея гетьмана Івана Мазепи // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі – Київ: Либідь, 1993. – С. 149-208.
5. Апанович О. Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 року: 36 наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 23-31.
6. Апанович О. Найтрагічніший гетьман України // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі – Київ: Либідь, 1993. – С. 97-133.
7. Апанович О. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – Київ: Либідь, 1993. – С. 69-96.
8. Апанович О. Славетніший кошовий отаман Запорожської Січі Іван Сірко // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі – Київ: Либідь, 1993. – С. 134-148.

9. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. – 656 с.
- 10.Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна XVII-XVIII ст. – Київ: Темпора, 2014. – 504 с.
- 11.Бутич І. Конотопська битва // Конотопська битва 1659 року: 36 наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 32-36.
- 12.Вергун О. Специфіка українсько-московських відносин XVII ст. // Конотопська битва 1659 року: 36 наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 105-110.
- 13.Всемирная история: В 10 т. – Т. V. – Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – 782.
- 14.Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – Київ: Вища шк., 1994. – 539 с.
- 15.Горобець В. Конотопська битва 1659 р.: причини та наслідки (У пошуках передумов Руїни) // Конотопська битва 1659 року: 36 наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 111-124.
- 16.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Т. 10. Роки 1657-1658. – Київ: Наук. думка, 1998. – 408 с.
- 17.Дзира Я. Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології // Конотопська битва 1659 року: 36 наук. праць. – Київ.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 43-76.
- 18.Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. зал.: За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – Київ: Генеза, 2001. – 1136 с.
- 19.Дорошенко Д.І. Нарис історії України: У 2 т. – Т. 2 (від половини XVII ст.). – Київ: Глобус, 1992 – 349 с.
- 20.Журавльов Д.В. Мазепа: людина, політик, легенда. – Харків: Фоліо, 2007. – 382 с.

21. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.: Мельник Л.Г., Гуржій Л.Г., Демченко М.В. та ін. – Київ: Либідь, 1991. – 576 с.
22. Історія України: Навчальний посібник: Вид. 3-є доп. й перер.: Верстюк В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ: «Альтернатива», 2002. – 472 с.
23. Історія України: нове бачення: У 2 т.: Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Т. 1. – Київ: Україна, 1995. – 350 с.
24. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (Друга половина ХVІІ-ХVІІІ ст.). – Київ: Наукова думка, 1979. – 615 с.
25. Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. Т. 3. Курс русской истории. Ч. 3. – Москва: Мысль, 1988. – 414 с.
26. Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. Т. 4. Курс русской истории. Ч. 4. – Москва: Мысль, 1989. – 398 с.
27. Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мезепинцы. Исторические монографии и исследования. – Москва: Чарли, 1995. – 802 с. – URL: <http://padaread.com/?book=98609&pg=1>.
28. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба. – Київ: Україна, 2003. – 240 с.
29. Матушко Р. Невдала спроба воєнної інкорпорації України до складу московської держави // Конотопська битва 1659 року: Зб наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 37-42.
30. Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року // Конотопська битва 1659 року: Зб. наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 14-22.
31. Око всей великой России: Об истории русской дипломатической службы ХVІ-ХVІІ веков: Богданов А.П. и др.: Под ред.

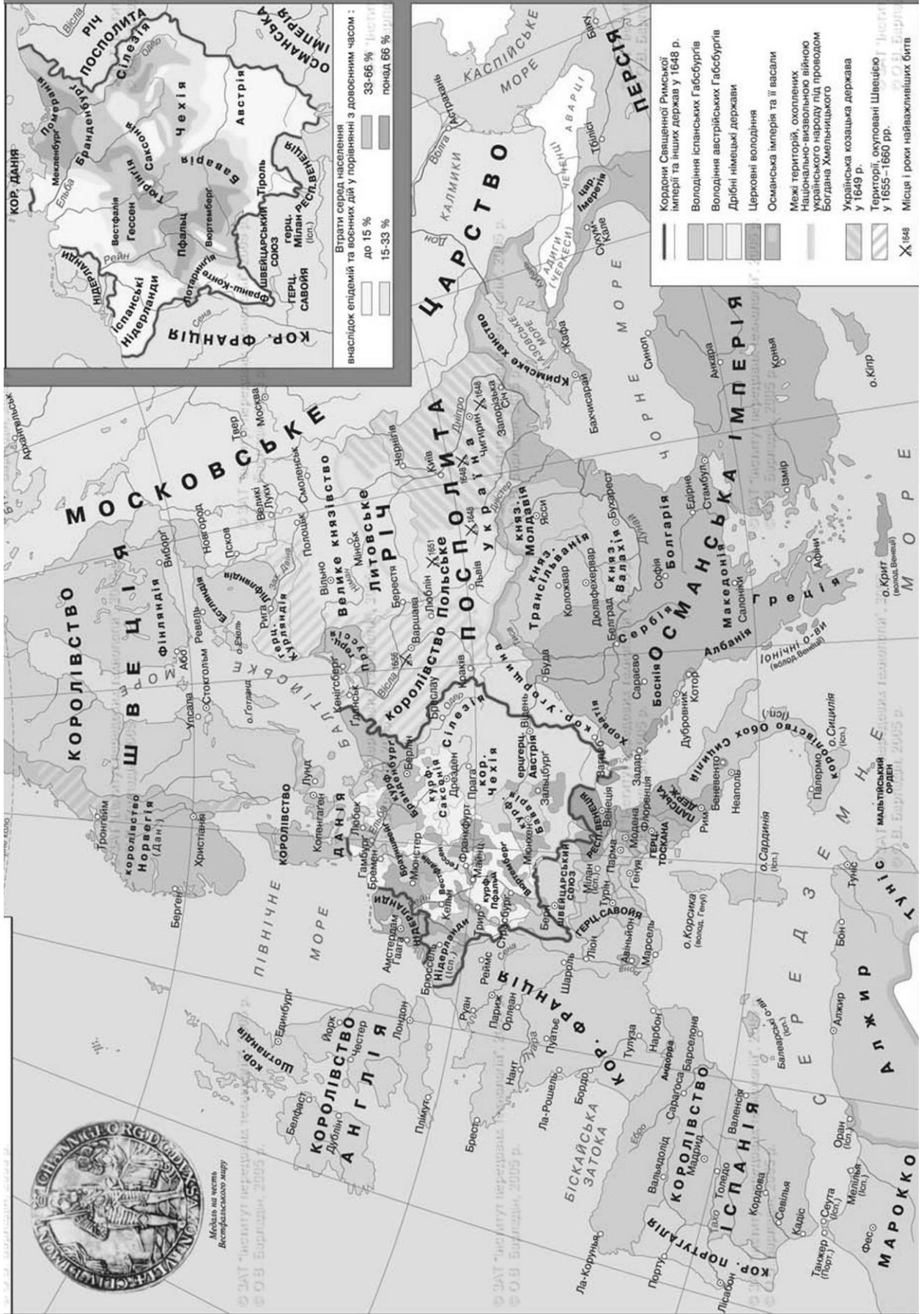
- Е.В. Чистяковой; Сост. Н.М. Рогожин. – Москва: Международные отношения, 1989. – 240. – URL: <http://rikonti-khalsivar.narod.ru/Okо.htm>.
- 32.Павленко Н.И. Пётр Первый. – Москва: Молодая гвардия, 1975. – 384 с. – URL: http://militera.lib.ru/bio/pavlenko_ni01/index.html.
- 33.Павленко С. Иван Мазепа. – Київ: Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 416 с.
- 34.Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 602 с.
- 35.Петро Дорошенко // 100 великих українцев. – Москва: Вече, Киев: Орфей, 2001. – С. 125-133.
- 36.Петро Дорошенко // Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах: Пер. з рос. – Київ: Час, 1994. – С. 238-254.
- 37.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року. – 3-тє вид. – Київ: Либідь, 1995. – 672 с.
- 38.Разин Е.А. История военного искусства: В 3-х т. – Т. 3. История военного искусства XVI-XVII вв. – Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 1999. – 736 с. – URL: http://militera.lib.ru/science/razin_ea/index.html.
- 39.Сергійчук В. Морські походи запорожців 1540-1798 роки. – URL: http://exlibris.org.ua/text/morski_pohody.html.
- 40.Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – Москва: Правда, 1990. – 768 с.
- 41.Титов В. Юрій Немирич та його праця «Discurs usdebell Moskovitico» Конотопська битва 1659 року: 3б наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 77-81.
- 42.Хорунжий Ю. Хто винен: І. Виговський чи запорожці? // Конотопська битва 1659 року: 3б наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 139-141.
- 43.Черпак В. Протоієрей Володимир ЧЕРПАК Політична орієнтація гетьмана І. Виговського та вірність благословенню Митрополита

- Київського та всієї Руси // Конотопська битва 1659 року: Зб наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 125-129.
44. Чухліб Т. Конотопська битва 1659 р. в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 року: Зб наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 86-93.
45. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – 3-тє вид., випр. і доповн. – Київ: В-во імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.
46. Шевчук В. Битва під Конотопом у московській пісні «Под городом под Конотопом» // Конотопська битва 1659 року: Зб наук. праць. – Київ: Центр східноєвропейських досліджень, 1996 р. – С. 134-138.
47. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І.І. Сварника. – Т. 2. – Львів: Світ, 1991. – 392 с.
48. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Пер. з рос. І.І. Сварника. – Т. 3. – Львів: Світ, 1992. – 456 с.
49. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 4-е видання. – Київ: Критика, 2009. – 584 с.

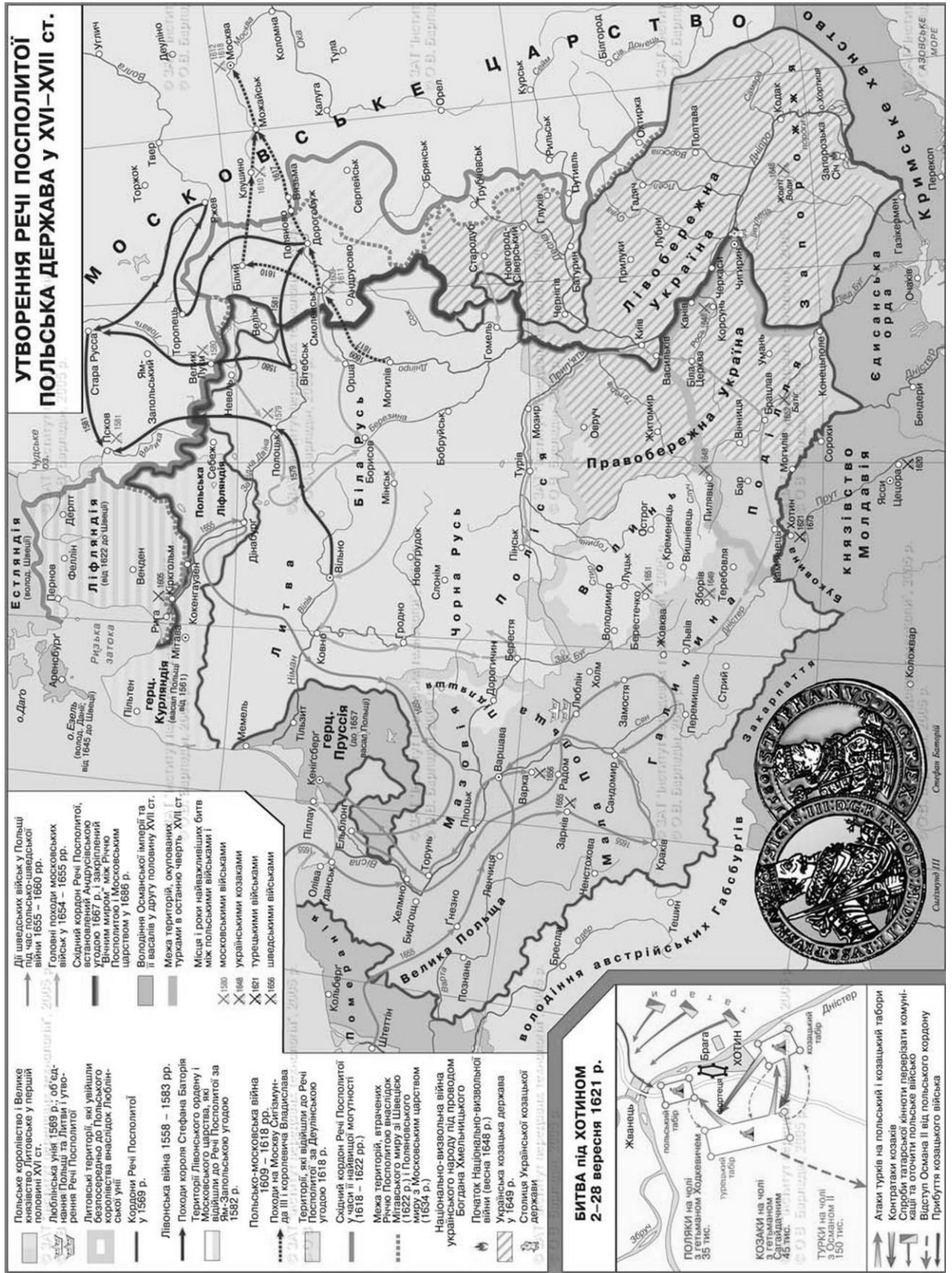
ДОДАТКИ

Карти військово-політичної історії України

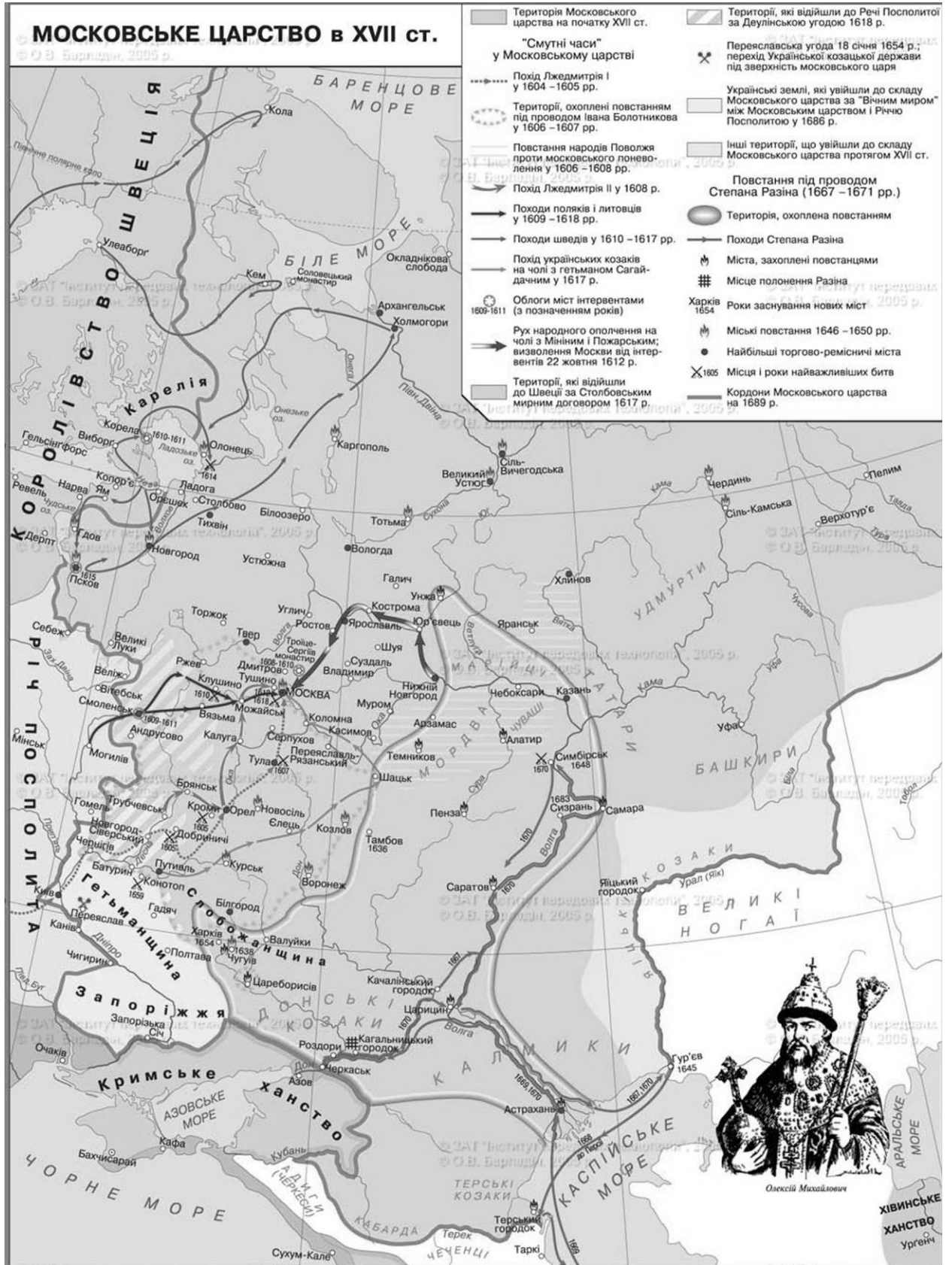
1. Європа у середині XVII ст.

2. Річ Посполита у XVI-XVII ст.

4. Московія у XVII ст.

5. Україна у 1657-1659 рр.

<ul style="list-style-type: none"> Обрання Івана Виговського гетьманом (23–26 серпня 1657 р.) Територія Української козацької держави на початку правління І. Виговського Корсунська рада; укладення українсько-шведського договору про взаємодопомогу (16 жовтня 1657 р.) Межа поділу Речі Посполитої за українсько-шведським договором Район антигетьманських повстань у жовтні 1657 – червні 1658 рр. Похід Виговського проти повстанців і перемога над ними 	<ul style="list-style-type: none"> Початок українсько-польських переговорів про входження Гетьманщини до складу Речі Посполитої на правах автономії (липень 1658 р.) Західна межа Великого князівства Руського за наполяганням української сторони Гадяцький договір між гетьманом І. Виговським і представниками польського уряду (6 вересня 1658 р.) Територія Великого князівства Руського за Гадяцьким договором 	<ul style="list-style-type: none"> Втроннення московських військ в Україну восени 1658 і навесні 1659 рр. Межа окупованих територій Похід Виговського в червні 1659 р. Дії татар, союзників Виговського Розгром московських військ під Конотопом Інші битви Українські території, що залишилися під московським контролем на серпень 1659 р. Облоги міст Міста, зруйновані в ході московсько-української війни Зречення Виговського і обрання гетьманом Юрія Хмельницького у вересні 1659 р. Межі та центри полків
---	--	--

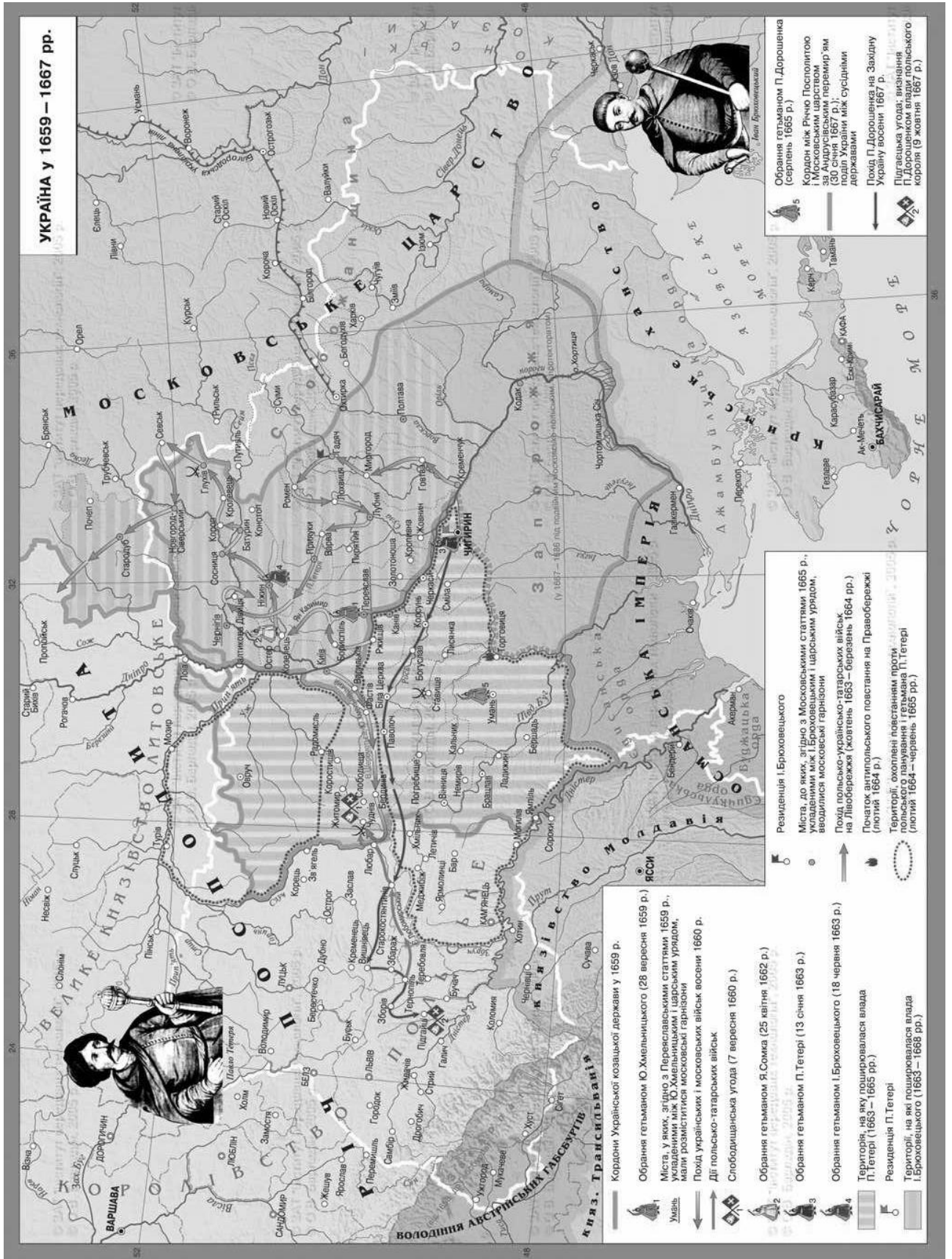
МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1658–1659 рр.

	піхота
	кіннота
	УКРАЇНЦІ
	ТАТАРИ
	РОСИЯНИ

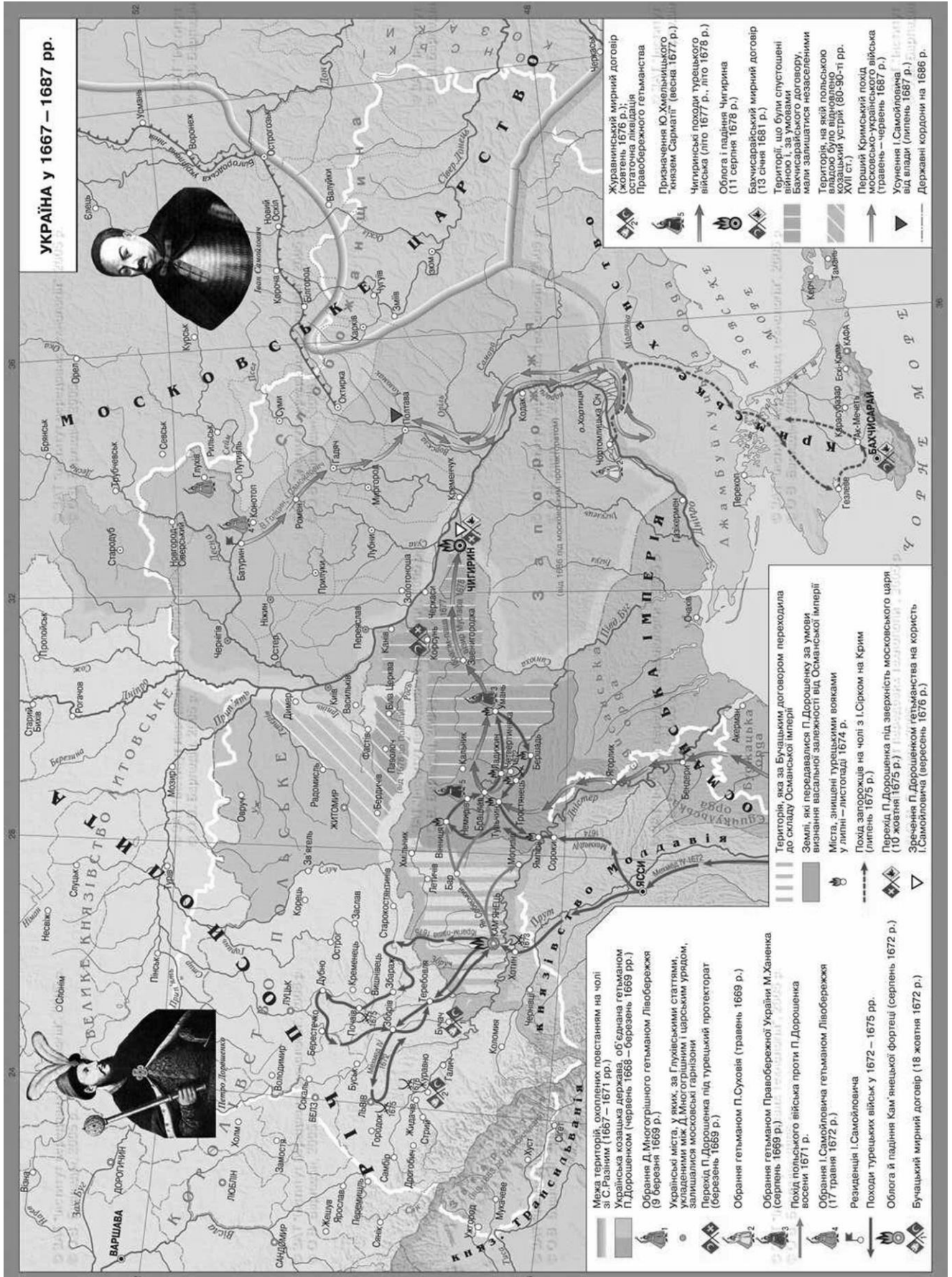
- Облога Конотопа московським військом (від 20 квітня)
- Атака і відступ військ Виговського 27 червня
- Наступ московської кінноти 28 червня
- Оточення і знищення московської кінноти
- Загальний наступ українсько-татарського війська і звільнення Конотопа з-під облоги (29 липня)

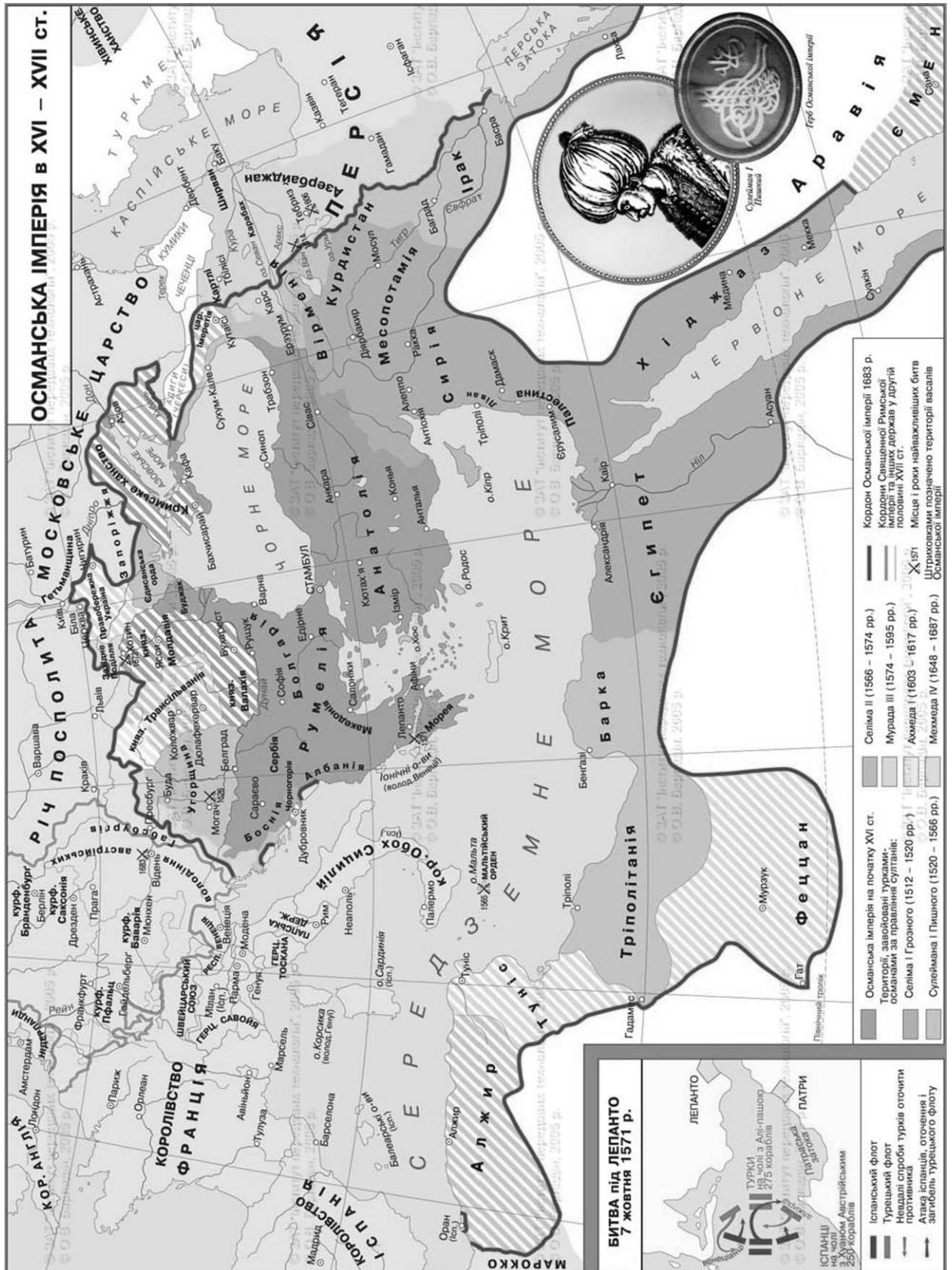
6. Україна у 1659-1667 рр.

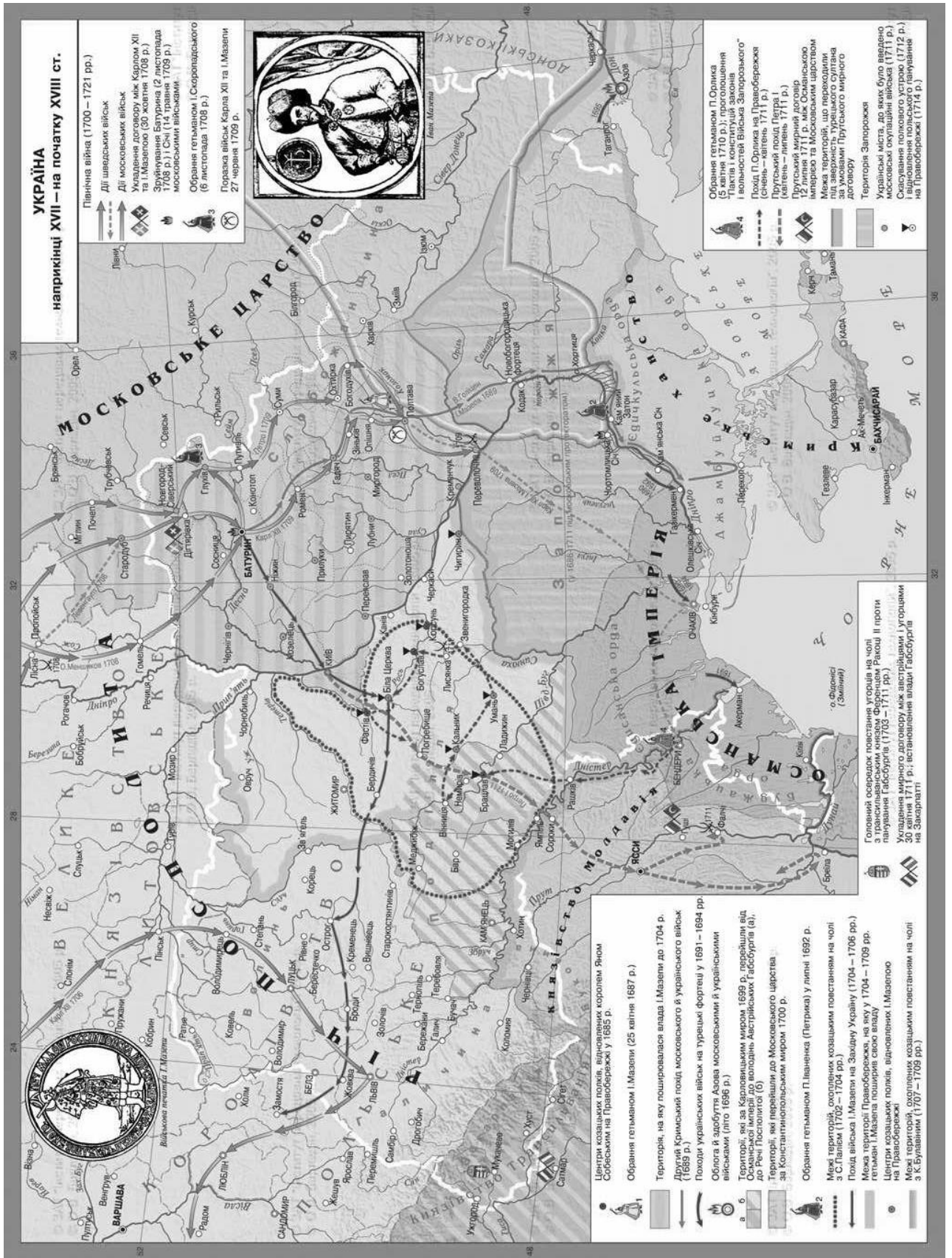
7. Україна у 1667-1687 рр.

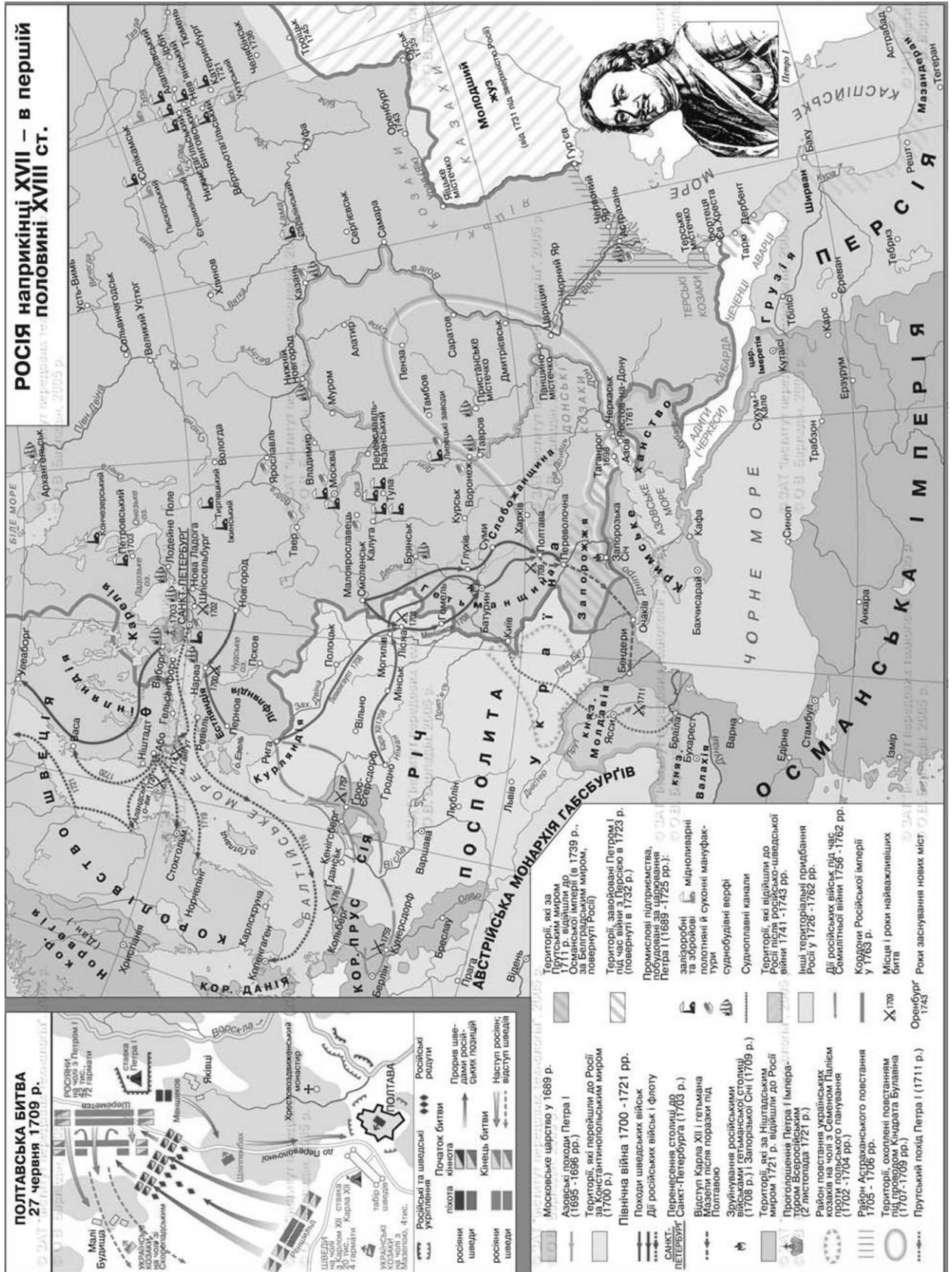
8. Османська імперія у XVI-XVII ст.

9. Україна в кінці XVII ст.

10. Московія наприкінці XVII – перш. половині XVIII ст.

11. Облога Азову

